

Boekbesprekingen

Bij geloof. *Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit.* Red. M. van Uden, J. Pieper, E. Henau. Hilversum: Gooi & Sticht, 1991. (UTP-katernen, 11). 239 p.; ISBN 90-304-0573-2.

Het produktieve onderzoeksprogramma 'Christelijke bedevaart: verschijningsvorm, functies en pastoraal-theologische implicaties van een volksreligieus fenomeen', dat sinds 1986 loopt aan de Universiteit (thans Universitair Centrum) voor Theologie en Pastoraat te Heerlen, heeft al diverse vruchten afgeworpen. Deze bundel is daarvan de jongste. Onder de wat gezochte en trouwens ook niet geheel correcte hoofdtitel *Bij(spatie)geloof* worden in een elftal bijdragen de Westeuropese bedevaartcultuur en andere vormen van volksreligiositeit behandeld.

De bijdragen worden onderling min of meer verbonden door het thema van de verhouding en wisselwerking tussen de officiële liturgie en religieuze volkscultuur. Waarbij is inbegrepen de vraag naar de functie die de religieuze volkscultuur kan hebben in pastoraal-theologisch opzicht. Hoewel ontstaan als een groepsprodukt van deelnemers aan het genoemde onderzoeksprogramma, vormt de bundel desalniettemin geen echte eenheid. Aangezien het soms om voorproefjes gaat van uitgebreider onderzoek dat nog moet worden uitgewerkt, is de kwaliteit wisselend en is de diepgang of representativiteit niet altijd even groot. De volgende onderwerpen worden ons voorgeschoteld.

De algemene inleiding door E. Henau is wat teleurstellend en obliagaat: opnieuw een (diachronisch) overzicht van het thema bedevaart. Het openingsartikel van A. Brants geeft daarentegen een aardig zicht op de hier weinig bekende opvattingen van de verlichte Duitse pastoraal-theoloog J.M. Sailer (1751-1832) over bedevaarten. Sailer nam een voor die tijd genuanceerde middenpositie in: aan de ene kant droegen volgens hem bedevaarten als vorm van religieuze volkscultuur het gevaar in zich dat parochianen teveel van de parochiekerk zouden worden losgeweekt en dat het instrumentele en fysieke van een bedevaart (vooral wanneer er niet-religieuze motieven in het geding waren) de gelovige van de essentiële waarden zouden afleiden, maar aan de andere kant zag hij ook een gunstig effect van geloofsintensivering door het pelgrimeren.

Belangrijk is ook het motievenonderzoek van bedevaartgangers naar het mariale heiligdom Banneux door R. van Uden en J. Pieper. Motiefonderzoek is een lang verwaarloosd maar belangrijk onderdeel van het bedevaartonderzoek in het algemeen. De misschien in het geval Banneux voor de hand liggende en meest zwaarwegende motieven (religieus, Maria, steun en genezing) zijn zeker niet universeel. De motieven van bedevaartgangers naar plaatsen als Banneux, Beauraing en Oostakker zijn over het algemeen afwijkend van hen die naar Santiago trekken. Op basis van een analyse van vier pelgrimsdagboeken beschrijft J. Roding de rol die een moderne pelgrimage naar Santiago in relatie tot de persoonlijke religieuze identiteit kan vervullen. De uiteenlopende functies van een bedevaart komen ook naar voren uit het stuk van F. Derks, J. Pieper en R. van Uden over ervaringen van en motieven bij bedevaartgangers naar Wittem en Lourdes.¹ Maar het meest opmerkelijke voorbeeld is de casusbeschrijving door C. Menken-Bekius van een man die zijn angsten door middel van een soort 'pelero'-psychotherapie probeert onder controle te krijgen. Juist het rituele element van zijn bedevaart (naar Wittem) blijkt in het genezingsproces als essentieel te zijn ervaren.

Het artikel van F. Wojciechowski over 'Gebetsgenezing als psychologisch fenomeen' blijft enigszins aan de oppervlakte. Wel komt hierin het aspect van bijgeloof meer naar voren, evenals in het stuk van R. van Uden over de functie van een heilige als Peerke Donders bij de rouwverwerking van een katholieke man. Ook deze bijdrage is op een enkele casusbeschrijving gebaseerd. Het is ook een van de bijdragen in deze bundel waar het waar-

devrije onderzoek wat in het geding is. Door de sterk perspectiefgebonden invalshoek worden uitspraken gedaan als: "Natuurlijk kan men twisten over de vraag in hoeverre dit geloof hem 'passief' en 'dom' houdt." (p.161). En als waardeoordeel over de functie en zin van de volksreligiositeit zegt de auteur: "Binnen het kader van zijn rouwproces moeten we er dankbaar voor zijn dat het volksreligieuze domein ook over deze kleinschalige, geprivatiseerde middelen beschikt" (162).

Ook het artikel van *F. Wijsen* over de religiositeit in een Maastrichtse volkswijk is methodisch aan de magere kant ("Wanneer we volksreligiositeit definiëren als de religie van het volk ...") en in de uitwerking zwak. Daarentegen heeft *P. Post*, naar aanleiding van enkele krantartikeltjes over 'oude' Hubertusgebruiken in Muiderberg, een interessant en methodisch goed onderbouwd artikel geschreven, waarin liturgische, historische, volkskundige en sociaal-wetenschappelijke noties met elkaar worden verweven. In het artikel legt hij de lezer eerst de verschillende theoretische kaders voor (over o.m. het spanningsveld tussen liturgie en volksreligiositeit, de interpretatiemodellen, de kwestie van *invention of tradition*) en past hij die in het tweede deel stapsgewijs toe op de casus Muiderberg. De bundel *Bij geloof* heeft een 'liturgisch' einde met een verhandeling van *J. Lamberts* over de 'Constitutie over de heilige Liturgie' en de moderne wisselwerking met het 'volkskatholicisme'; de mogelijkheden die de kerkwetten bieden voor inculturatie vanuit de religieuze volkscultuur. Een interessante bijdrage vanwege de weergegeven wisselende opvattingen binnen de kerk door de jaren heen.

Kortom, we hebben te maken met een gemêleerde bundel met, wat het onderwerp betreft, 'voor elk wat wils'. Hoewel de redactie stelt dat "is getracht de meer kwalitatieve kant van het onderzoekswerk onder de aandacht te brengen" is men daar, op basis van deze presentatie, niet helemaal in geslaagd. Enkele stukken bestaan vrijwel louter uit een gevalsver telling, andere lijden onder een zweverigheid veroorzaakt door een onvoldoende uitgekristalliseerde combinatie van pastoraal-theologische en sociaal-wetenschappelijke benaderingswijzen. Ondanks deze bezwaren zijn er verschillende artikelen die inhoudelijk op niveau staan zodat antropologen, sociologen, historici en volkskundigen er nog voldoende van hun gading in kunnen vinden. – Peter Jan Margry.

1. Ten aanzien van het motievenonderzoek voor Witten en Lourdes borduurt men voort op artikelen in de eerste bundel van de UTP Heerlen: M. van Uden, P. Post (ed.), *Christelijke bedevaarten. Op weg naar heil en heling* (Nijmegen: Dekker & van de Vegt, 1988).

Caspers, C.M.A. *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen*. Leuven: Peeters, 1992. (Miscellanea Neerlandica, 5). XIV + 320 p., 6 ill.; ISBN 90-6831-424-6. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht.

Achterstandsituaties in onderzoek worden vaak, onbewust, door verschillende onderzoekers opgemerkt. Zo zijn binnen een aantal jaren diverse studies verschenen over het grote en belangwekkende onderwerp van de middeleeuwse eucharistische vroomheid, waaraan sinds de werken van de Duitse jezuïet Peter Browe in de jaren '30 geen integrale studies meer zijn gewijd.

Terwijl het epicentrum van de ontwikkeling van het feest van het Heilig Sacrament en de verering van de eucharistie binnen de Nederlanden is gelegen, heeft de aandacht voor deze cultus er relatief weinig aandacht gekregen. Misschien dat de omvang van het onderwerp deed afschrikken, maar ook de hoge kwaliteit van de studies van Browe kan een remmende invloed hebben gehad. Nog steeds gelden zijn boeken, door Caspers in zijn hier te bespreken dissertatie als "nog altijd onovertroffen" gekenschetst, als referentiekader.

In 1991 verscheen evenwel de grote studie van Miri Rubin over de eucharistie in de middeleeuwen.¹ Maakt de ene studie nu de andere overbodig? Dat is zeker niet het geval. Beide moeten voor dit onderwerp worden geraadpleegd. Rubin werkt veel vanuit Engels, Frans en Duits bronnenmateriaal, de opzet van haar boek is in brede zin Westeuropes gericht. Haar uitwerking is bovendien meer ingebed in de middeleeuwse sociaal-culturele con-

tekst. Het is een poging om "the ethnography of eucharistic understanding and practices" te beschrijven, en ook een analyse van symbolen en het gebruik daarvan in de middeleeuwse maatschappij. Rubin beschrijft het cultureel proces van de verbreiding van de cultus vanaf het ontstaan tot in de zestiende eeuw aan de hand van clerus, wonderen, feesten, processies, ketterijen etc. Behalve in zijn concentratie op de Nederlanden verschilt Caspers' aanpak van die van Rubin in zijn grote aandacht voor de liturgische elementen in de verering. Hij besteedt ook veel aandacht aan de behandeling van de eucharistie in preken en vroomheidsliteratuur. Met uitzondering van bijvoorbeeld de rol van de eucharistie in relatie tot ziekenzorg (viaticum), is er echter relatief weinig aandacht voor de sociaal-culturele context.

De Utrechtse (liturgiewetenschappelijke) dissertatie van Caspers wil een bijdrage zijn aan de 'herijking' van de geschiedschrijving van de middeleeuwse eucharistische vroomheid (door Caspers omschreven als: de vroomheid gericht tot de geconsacreerde hostie of het sacrament; later op p. 228 bijgesteld en gedefinieerd als: "het voorbereiden op, het doen van en het innerlijk verwerken van de waardige communie"). Omdat hij de eucharistische vroomheid in de late middeleeuwen meer in 'eigenheid' wil bestuderen en niet als een voorbode van de reformatie, dient een en ander op basis van een "samenhangend beeld van de genese en verdere ontwikkeling van de eucharistische vroomheid in de Nederlanden tot ca. 1500" te geschieden. Tevens onderzoekt hij of het beeld van een magische geloofsbeleving te maken heeft met te oppervlakkige onderzoeksmethoden en verkeerde beoordelingscriteria, en of de sacramentsvroomheid niet veel bewuster en innerlijker werd beleefd dan later door de kerkhistorici is voorgesteld (3). Met dit onderwerp en deze vragen heeft Caspers een geweldige berg hooi op de vork genomen. Immers de verering van het sacrament heeft de middeleeuwse maatschappij op vrijwel alle niveaus intens beïnvloed en vragen naar de geloofsbeleving zijn voor de moderne tijd al problematisch, laat staan voor een verder weg gelegen verleden.

Door middel van een vierdeling is dit proefschrift gestructureerd. Na de algemene inleiding volgt als eerste inhoudelijke hoofdstuk (1) een schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de eucharistische vroomheid in het algemeen tot en met de periode van de invoering van het feest van Sacramentsdag (ca. 850 - ca. 1300). Het wordt gevolgd door een hoofdstuk over (2) de 'ontplooiing' van het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden over de periode ca. 1300 - ca. 1500. Qua omvang is het derde hoofdstuk de hoofdmoot: honderd pagina's gewijd aan (3) prediking en vroomheidsliteratuur over de eucharistie. Tot slot volgt nog een hoofdstuk over (4) de laatmiddeleeuwse sacramentswonderen in de Nederlanden.

Een synthese over de eucharistische vroomheid toegespitst op de Nederlanden bestond nog niet. De behoefte daaraan was vanwege de verschillende onderzoeken op dat terrein groot. Op onderdelen is de auteur in samenvattend opzicht zeker geslaagd, maar als totaaloverzicht geeft deze dissertatie niet overal een evenwichtig beeld. Dit laatste blijkt met name wanneer we kijken naar de aandacht die er in de hoofdstukken aan de verschillende aspecten van de eucharistische devotie wordt geschonken.

In bijvoorbeeld het derde hoofdstuk (127-230), dat een groot deel van het boek beslaat, worden preken en exempelen behandeld met onder meer als doel het achterhalen van de motieven van 'de gelovigen' voor hun eucharistische vroomheid (128). Maar in de seriële behandeling van de belangrijkste middeleeuwse clericale auteurs worden tractaten, exempelen, preken en gebeden met een eucharistisch karakter voornamelijk op een min of meer technische en inhoudelijk beschrijvende wijze behandeld. Er wordt naar mijn smaak te weinig ingegaan op de receptiekant van de teksten en de wisselwerking met 'de gelovigen'. De auteur komt uiteindelijk niet echt meer toe aan de behandeling de motieven van de gelovigen inzake hun eucharistische vroomheid. De behandelde teksten worden in dit hoofdstuk te veel als 'literaire' component van de eucharistische vroomheid op zich gesteld en er worden onvoldoende kruisverbanden gelegd met andere elementen van eucharistische vroomheid in de rest van het boek of met andersoortig bronnenmateriaal. De constatering van de auteur aan het einde van dit hoofdstuk dat er veel naar voren is gekomen over 'de vroomheidsbeleving' is mijns inziens te positief uitgedrukt. Weliswaar worden de vroomheidsteksten

geanalyseerd op hun 'eucharistische' inhoud, maar de werkelijke plaats en functie in de middeleeuwse maatschappij en de 'beleving' van deze teksten komen nauwelijks aan bod.

Dit wil overigens niet zeggen dat er geen vernieuwende gedachten in worden geformuleerd. Op p. 223-224 neemt Caspers bijvoorbeeld een afwijkend standpunt in ten opzichte van het algemene beeld over de zogenoemde 'veelvuldige communi'. Hij meent dat deze praktijk in de late middeleeuwen wél algemeen verbreid was. Caspers wil de anachronistische opvatting corrigeren dat de veelvuldige communie alleen kan worden bepaald aan de hand van de sacramentele (werkelijke) communie. Hij meent dat de geestelijke communie ook moet worden meegerekend bij de beoordeling van de veelvuldige communie. Caspers zou deze interessante these terecht als een correctie op het geschiedbeeld van de laatmiddeleeuwse vroomheid mogen beschouwen, maar verzuimt, naar mijn gevoel, dit voldoende aan de hand van bronnen te adstrueren of doet dit aan de hand van de bekende (te 'herijken') auteurs. De conclusies mogen misschien idealiter uit de geleerde (propaganda-)teksten blijken, maar of een dergelijke mentale praktijk ook deel uitmaakte van de 'dagelijkse' eucharistische vroomheid is niet duidelijk geworden.

Na zijn behandeling van de betekenis van de (geestelijke, sacramentele en veelvuldige) communie voor de gelovigen (clerici en leken) is de auteur uiteindelijk, op basis van de samenhang van de sacramentele met de geestelijke communie, tot de hierboven genoemde bijgestelde definitie van eucharistische vroomheid (228) en tot "een nieuwe waardering van de laatmiddeleeuwse eucharistische vroomheid" gekomen. Deze conclusies over het onderscheid tussen en de waardering van de geestelijke, sacramentele en veelvuldige communie zijn helder. Een, haast terloopse, slotopmerking als: "Het door mij geschetste beeld laat geen kleine elite authentieke christenen zien tegenover een grote massa die slechts in naam gelovig was, maar daarentegen een homogene christenheid waarin, met betrekking tot de geloofsreceptie en -uiting, hoogstens abstractieverschillen bestonden" (276) daagt de historicus echter weer behoorlijk uit!

In de paragraaf 'Balans' (224-230) wordt, zoals Caspers zelf schrijft, in feite het onderzoek al min of meer afgesloten, en geeft hij aan dat hoofdstuk IV over de Sacramenten van Mirakel (231-264) enigszins op zichzelf is komen te staan.

Dit slothoofdstuk over de cultus van 'mirakelen van sacrament' is beknopt en hierin behandelt en toetst Caspers de houding van de clerus ten opzichte van de eucharistische wonderen aan de conclusies van Zika² voor Duitsland. Zika's stellingen gaan voor een groot deel ook voor de Nederlanden op, bijvoorbeeld de opvatting dat de sacramentswonderen konden leiden tot verwarring bij en ondermijning van de gewone vroomheid tot het sacrament. Gelovigen wendden zich tot een dergelijk sacrament niet om te 'communiceren', maar ter verkrijging van gunsten zoals in gewone bedevaartplaatsen. Daarentegen bestrijdt hij Zika met het feit dat in de Nederlanden de clerus niet onwelwillend tegenover dergelijke culten stond: de bisschoppen durfden in deze geen principiële beslissingen te nemen, maar sloten voortdurend compromissen met de betrokken partijen. Caspers ziet in deze ontwikkeling terecht een symbiose van eucharistische vroomheid en heiligen- en reliekenverering, en concludeert dat het grootste deel van de verering van sacramentswonderen niet tot de eucharistische vroomheid mag worden gerekend.

De auteur zegt ergens dat hij zijn studie beschouwt als een bouwsteen voor de beschrijving van de middeleeuwse vroomheid. Dat is terecht. Het is een goed leesbaar boek geworden dat veel materiaal synthetiserend behandelt, nieuw materiaal aandraagt en ook met nieuwe conclusies en perspectieven komt. Een studie waar iemand die de eucharistische vroomheid in de Nederlanden wil bestuderen niet meer omheen kan. – Peter Jan Margry.

1. M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge 1991); vgl. de bespreking in VB 19 (1993) 293-294.
2. Ch. Zika, 'Hosts, processions and pilgrimages. Controlling the sacred in fifteenth-century Germany', *Past & Present* nr. 118 (1988) 25-64.

Caspers, M.A. *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940*. Proefschrift KU Brabant. Tilburg: [eigen beheer], 1992. 326 p.; ISBN 90-9005027-2.

Coesèl-Wouda, M.J. *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland*. Hilversum: Verloren, 1993. 384 p., 49 ill.; ISBN 90-6550-364-1. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.

De groeiende belangstelling voor natuur en milieu stimuleert ook de historiografie van de natuurscherming. Beide dissertaties zijn hiervan het resultaat. Ook voor de volkskunde is de ontwikkeling van de natuurbescherming een interessant thema. De veranderende houding van de bevolking tegenover de natuur, planten en dieren speelt hierin immers een centrale rol. In Nederland is er al iets meer over geschreven dan in Vlaanderen.

Het proefschrift van Caspers is de eerste grotere studie van dit fenomeen in Vlaanderen. De auteur beschrijft de ontwikkeling van de natuurbescherming in Vlaanderen aan de hand van de activiteiten van een aantal verenigingen en personen die zich op dit terrein hebben bewogen. Hij onderscheidt bij hen een viertal argumenten: een esthetisch, een ethisch, een sociaal en een wetenschappelijk argument en behandelt in deze volgorde enkele belangrijke verenigingen en personen, die vanuit deze uitgangspunten hun activiteiten hebben ontplooid. Deze aanpak is volgens hem gerechtvaardigd doordat de natuurbeschermers in Vlaanderen in het algemeen exclusief vanuit een van deze argumenten hebben geopereerd en zich daarbij vooral richtten op het leveren van kritiek. Caspers beschouwt dit zelfs als een belangrijk kenmerk van de Vlaamse natuurbescherming, die alleen al hierdoor weinig resultaten geboekt heeft. De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon, opgericht in 1910, hanteerde uitsluitend de schoonheid als argument. Het percentage kunstenaars onder de leden was hoog. Hun schoonheidsideaal vertoonde traditionele trekken en had geen enkele relatie met ecologische waarden: de voorkeur ging sterk uit naar heidevelden en wouden, voor moerasachtige gebieden bestond geen waardering. In de vereniging heerste eveneens een sterke afkeer van de moderne tijd, het kapitalisme, de stedelijke cultuur en Amerika. De sympathie ging uit naar de eenvoudige plattelander. 'Natuur- en Stedschoon' bleef hierdoor een wat elitaire club zonder veel invloed. Maar daarnaast zijn er meer oorzaken van het geringe succes, zoals de taalkwestie en het feit dat in België de (gekozen) burgemeesters niet geneigd waren om iets ten nadele van de directe belangen van hun kiezers te doen. Caspers vergelijkt ter contrastering de Vlaamse natuurbescherming ook voortdurend met de meer resultaatgerichte natuurbescherming in Nederland, met name met de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten. In Nederland bewoog de natuurbescherming zich vanaf het begin op nationaal niveau en streefde zij bewust naar steun van de bevolking en van machtige, kapitaalkrachtige personen.

De opzet van het boek om vanuit verschillende invalshoeken, en soms binnen die invalshoeken weer via verschillende verenigingen en personen, de natuurbescherming te beschrijven, heeft onvermijdelijk geleid tot een nogal verbrokkeld betoog. Dit wordt mijns inzien nog versterkt door het feit dat Caspers ter illustrering van de ethische invalshoek een meer op dierenbescherming dan op natuurbescherming gerichte vereniging heeft uitgekozen: het Belgisch Verbond tot Bescherming der Vogelen, dat zich ook met de bescherming van andere dieren dan vogels, bijvoorbeeld pelsdieren bezighield. De inbreng van dierenbeschermers in deze vereniging was dan ook zeer groot: de voorzitter, Antonia de Pierre, hield zich ook met de bestrijding van dierproeven bezig, terwijl de vice-voorzitter van het Verbond, Jules Ruhl, de stichter van de Vereniging voor Dierenbescherming – Veeweyde was. Die ethiek richtte zich meer op de dieren in de natuur dan op het behoud van de natuur in het algemeen, waarvoor nog geen ethische argumenten ontwikkeld waren. Het is raadzaam om het verschil tussen natuur- en dierenbescherming in deze periode goed in het oog te houden.

Een tweede beperking van deze studie is de sterke concentratie op de afzonderlijke verenigingen en personen, ieder met eigen specifieke doelstelling, methodiek en geschiedenis. Alleen het opereren van deze verenigingen levert nog geen volledig beeld van de natuurbescherming en de natuurbeschermingsgedachte in Vlaanderen op. Zo is het moeilijk om in dit boek een beeld te krijgen van de respons van hun activiteiten bij het publiek en van een

eventuele ontwikkeling in de natuurbescherming. Maar dit hangt zeker weer voor een deel samen met de opzet van het boek. Ondanks deze tekortkomingen biedt Caspers' studie een interessant inzicht in de diverse ideeën, idealen en werkwijzen van de Vlaamse natuurbeschermers.

De dissertatie van Coesèl is een biografie over Jacob Heimans, de zoon van E. Heimans (van Heimans en Thijssse), en biedt hierdoor een geheel andere toegang tot het thema natuurbescherming. Heimans was biologieleeraar en na de oorlog hoogleraar in de planten-systematiek en -geografie in Amsterdam. Hij vertegenwoordigt in de terminologie van Caspers dus de wetenschappelijke richting. Maar hij illustreert tevens de integratie van argumenten in de Nederlandse natuurbescherming die volgens Caspers in Vlaanderen afwezig was: Heimans was, naast zijn wetenschappelijk werk, evenals zijn vader buitengewoon actief op het gebied van de educatie en popularisatie, en van het behoud van natuurgebieden. Volgens Coesèl heeft hij op geen van deze gebieden buitengewone prestaties verricht, maar hij zat wel 'overal' in, waardoor zijn biografie tevens veel informatie biedt over de ontwikkelingen op het terrein van de Nederlandse natuurbescherming en natuureducatie. Wat ik in dit feitenrijke boek echter mis, zijn de meningen en ideeën van waaruit Heimans heeft gehandeld. Misschien hangt dit voor een deel samen met het feit dat hij zich altijd extreem bescheiden heeft gedragen, vaak tot irritatie van zijn omgeving. In ieder geval blijft hij in dit boek een wat schimmige figuur. Deze studie biedt hierdoor helaas minder interessante informatie over de ontwikkeling van natuurbescherming en natuurstudie dan wellicht naar aanleiding van de figuur van Heimans mogelijk was geweest. De auteur toont zich overigens hiervan bewust, want ze waarschuwt er in haar inleiding zelf al voor dat de door haar gekozen methode gedeeltelijk ten koste is gegaan van de diepgang. Voor een biografie vind ik dit toch een niet te excuseren gebrek. – Ton Dekker.

Christian jr., William A. *Moving crucifixes in modern Spain*. Princeton NJ: Princeton University Press, 1992. xi + 220 p., 23 ill., 3 krt., 13 tab.; ISBN 0-691-07387-2.

Een van de meest actieve en interessante antropologen die zich momenteel met de religieuze volkscultuur in de christelijke wereld bezighouden is William Christian jr. Deze Amerikaanse onderzoeker die in de jaren '70 voor studie naar Spanje vertrok, is zo in beslag genomen door het land en zijn cultuur dat hij zich als 'independent scholar' permanent op Las Palmas heeft gevestigd. Sindsdien is er een mooie rij monografieën en artikelen over de religieuze geschiedenis van Spanje van zijn hand verschenen. Daaruit komt naar voren hoe Christian zich ook letterlijk uit de verschillende wetenschappelijke tradities heeft losgemaakt. In een voor zijn discipline opmerkelijke openheid en met uitvoerig bronnenonderzoek treedt hij zijn onderwerpen tegemoet. Het vrijwel geheel ontbreken van theoretische kaders mag ook opmerkelijk heten. Zonder een keurslijf van zwaarwichtige theorievorming, combineert hij op een verfrissende manier het historische ambacht en een sociaal-wetenschappelijke, antropologische blik op het onderwerp. In zijn boeken *Local religion in sixteenth century Spain* en zijn *Apparitions in late medieval and renaissance Spain* (beide uit 1981) komt dat duidelijk naar voren. Met deze sterk op historische bronnen steunende onderzoeken en de daarop gebaseerde beschrijvende, analytische en statistische uitwerking neemt hij impliciet afstand van de theorievorming van zijn antropologische collega's als Turner en Morinis betreffende religieuze volkscultuur en bedevaarten.

Christians nieuwste boek *Moving crucifixes* is een soort vervolg op zijn voorlaatste boek, met als onderwerp opnieuw een interessant fenomeen uit de religieuze volkscultuur: visioenen van gelovigen van bewegende kruisbeelden. Wie het boek in handen heeft, raakt zelf ook enigszins in een soort van vervoering: pakkende titel, aantrekkelijke vormgeving, meeslepende stijl, stellige conclusies. In een evocatief exposé wordt de lezer meegenomen in de 'dramatische wereld' van rooms-katholiek Spanje aan het begin van de twintigste eeuw en ontvouwt de auteur een haast dwingende verhandeling waarin telkens de ene machtsstructuur onlosmakelijk met een andere in verband wordt gebracht.

Waar gaat het om? Op 30 maart 1919 hielden twee capucijner paters hun jaarlijkse intensieve negendaagse *missie* in het 1400 inwoners tellende Noord Spaanse plaatsje Limpias (diocees Santander). Terwijl zowat de gehele gemeenschap op de knieën en deels in tranen bijeen was, zag tijdens een vlamme preek – de paters werden speciaal getraind in *locuencia* – een klein groepje kinderen van twaalf en dertien jaar het levensgrote houten beeld *El Christo de la Agonía* bewegen. Het Christusbeeld opende de ogen en rolde vervolgens met de ogen van links naar rechts, het gelaat veranderde van kleur en ten slotte begon het beeld te zweten. Het verhaal ging razendsnel door Spanje. Binnen twintig dagen kwamen reeds de eerste processiebedevaarten naar Limpias en nog in hetzelfde jaar werd het dorp bezocht door 110.000 personen. Van dit aantal constateerde vervolgens bijna tien procent in wisselwerking zelf ook nog eens bewegingen van het beeld. Interessant is dat Christian in die context kon vaststellen dat in de praktijk tweemaal zoveel vrouwen als mannen de bewegingsvisioenen hadden, terwijl er in de propagandageschriften van de clerus sprake is van viermaal zoveel mannen als vrouwen. De eliminatie van de vrouw verklaart hij uit de grotere betrouwbaarheid die in het toenmalige Spanje zou zijn gehecht aan waarnemingen door mannen (p. 85-86).

Christian wil niet alleen een beschrijving geven van de gebeurtenissen zelf, maar bovendien de devotionele, sociale en politieke context construeren waarin de visioenen geloofwaardig werden gemaakt. Met andere woorden: de essentiële vraag bij zijn onderzoek was niet zozeer waarom één visioen op een bepaald moment plaatsvond – ze zijn immers van alle tijden – maar waarom er op een gegeven moment mensen (kerk, pers en publiek) waren die ontvankelijk bleken voor visioenen (p. 50). Christian laat zien hoe suggestief het ‘emotionele theater’ van de volksmissies in kleine dorpsgemeenschappen in zijn uitwerking kon zijn. In die tijd probeerden met name capucijnen en jezuiteten eenheid te scheppen in de parochies, die zich zagen geconfronteerd met de bedreigingen van de moderne wereld. De manifestaties door ‘el Christo’ van Limpias zouden het christelijke antwoord zijn op de beledigingen van de godsdienst door en de immoraliteit van socialisme, bolsjewisme en anti-clericalisme in Spanje en daarbuiten. Maar ook werd het in de propagandateksten beschouwd als een directe interventie tegen de liberale regering.

De razendsnelle opkomst van Limpias werd al in 1921 gevolgd door een recessie, die tot 1926 duurde. Sindsdien bleven de bedevaarten op een laag niveau voortbestaan. Christian geeft een aantal verklaringen voor deze neergang. In de eerste plaats was er de kritiek die de visioenen in Spanje bleven oproepen, ook binnen de katholieke kerk. Met name de orde der dominicanen – niet zoals de capucijnen, redemptoristen en jezuiteten betrokken bij de bijzondere pastorale zorg in Limpias – schreef zeer kritisch over wat er was gebeurd. In de tweede plaats werd het ‘mirakel’-gehalte van Limpias door veel mensen van een te laag niveau geacht en vond men de genezingen te weinig overtuigend. Verder bleek ook dat, toen een van de drijvende krachten te Limpias overleed, de nabijheid van Lourdes des te sterker werd gevoeld, waardoor die plaats vrijwel alle aandacht van Limpias naar zich toe trok.

Met deze laatste bevinding wordt de enorme invloed van dit mega-heiligdom op de moderne devotionele geschiedenis van de katholieke kerk weer eens bevestigd. Immers, was het aantal verschijningen in Spanje al versterkt door de vele Franse mariale verschijningen en profetieën te Lourdes en elders, Limpias in het bijzonder heeft sterk van de Lourdes-devotie kunnen profiteren doordat veel bedevaarten op hun route naar Lourdes het dorp als devotioneel tussenstation aandeden. Ook Nederlandse bedevaartgroepen waren daarbij. Voor hen bracht *Katholieke Illustratie* in 1921 het boekje *De wonderbare verschijnselen aan het Christusbeeld van Limpias* van de Duitser Ewald von Kleist uit.

Maar hoe moeten we deze studie beoordelen? Soms zo suggestief als een echte missie-pater schrijft Christian zijn Limpias-verhaal. Het is ‘losser’ geschreven dan zijn vorige boeken, haast wat journalistiek en daarmee ook regelmatig veronderstellender van toonzetting. Hierdoor is het boek onmiskenbaar spannender geschreven, maar ook beperkter in de conclusies.

Hoewel de titel een onderwerpsbenadering vanuit de breedte suggereert, is het boek min of meer een casus-studie. Zoals gezegd handelt het voornamelijk over Limpias (de hoofd-

stukken 2 en 3 met respectievelijk de beschrijving van de opkomst en neergang, en 'The organisation of meaning'; 29-119). Daaraan gaat vooraf een hoofdstuk met een contextschets over het Spanje van ca. 1919 en een beschrijving van het Christusbeeld van Gandia en wordt afgesloten door twee kortere hoofdstukjes over de Christus van Piedramillera (120-140) en over een volksmissie-ondersteunende persoon in Eraul (141-145). 'The moving crucifix of Limpias' was een reëlere titel geweest, maar natuurlijk met minder *impact*. Misschien is dit boek nog maar de opmaat voor een aangekondigde studie over verschijningen in Baskenland. De wat onevenwichtige opbouw en structurering zijn het zwakke punt van deze studie. Drie casussen van bewegende Christusbeelden komen aan de orde, maar alleen Limpias wordt *bestudeerd*. De kwestie Gandia wijkt als voorbedachte fraudezaak (in tegenstelling tot tot de 'oprechte zieners' elders) al af en Christian kan het 750 km verderweg gelegen oord geen andere relatie meegeven dan dat het één jaar voor Limpias plaatsvond. Voor Piedramillera geldt dat in mindere mate, maar van een vergelijkende geïntegreerde behandeling van bewegende kruisbeelden in het begin van de twintigste eeuw is geen sprake. Christian stelt zelfs dat Limpias juist door zijn "choreographed nature" (116) afwijkt van andere uitingen van mystieke of visionaire vervoering.

In zijn verklaringen – vaak citerenderwijs door de ogen van pers en propagandisten opgevoerd – lijkt in dit boek de *antropoloog* Christian wat meer aan het woord: verschillende maatschappelijke fenomenen die toen speelden, worden in breed geschetste structuren en perspectieven met Limpias in verband gebracht. De betrokken religieuze machtsfactoren worden als een vaste structuur uitgezet: een soort 'regimes' van in devotie-offensieven gespecialiseerde competitieve religieuze orden als capucijnen, redemptoristen en jezuiteten. Door toeëigening spelen zij bij de totstandkoming en verdere uitbouw van de cultus rond het kruisbeeld een essentiële rol, zoals Christian overtuigend uiteenzet. Impliciet benadrukt Christian hiermee de belangrijke rol die de volksmissies in de negentiende en twintigste eeuw in het algemeen binnen de katholieke kerk hebben vervuld. Niet alleen waren de missionerende orden actief, ook het betreffende bisdom had een verborgen agenda voor de, overigens niet door Rome erkende, verering die "appears to have been a diocesan strategy" (61). Voor dit eigen "pet project" sloot het bisdom volgens Christian *de facto* een alliantie met de monarchie – koning Alfonso XIII bezocht al snel het bedevaartoord –, met de urbane elite van bestuurlijk Spanje en met de religieuze orden (116). Ten slotte plaatst Christian in zijn 'Overview' een en ander in het algemene antropologische perspectief van 'us' ten opzichte van 'them' (117). Een concrete invulling van die gesugereerde alliantie blijft echter achterwege.

Niet alleen daar, ook op enkele andere plaatsen is de onderbouwing van zijn betoog soms onvoldoende of niet aanwezig. Als voorbeelden zijn te noemen de koppelingen met het toenmalige millenarisme dat de overgang van de tijd van Maria naar de tijd van Christus aankondigde (114-115), de vrijmetselarij en de confrontatie met de H. Hart-devotie. Deze en andere elementen komen aan het slot van zijn betoog vrij plots bij elkaar als prachtig aansluitende stukjes uit een puzzel van krachten. Christian relateert dit zelf weer door te zeggen dat een en ander maar in een zeer beperkte kring werd gevoeld. Concrete relaties met personen rond Limpias konden dan ook door hem niet worden gelegd.

Hoe dan ook, ondanks deze beperkingen mag er geen misverstand over bestaan: *Moving crucifixes* is een mooi en boeiend boek. – Peter Jan Margry.

De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlandse katholicisme. Red. Marit Monteiro, Gerard Rooijackers en Joost Rosendaal. Kampen: Kok, 1993. 335 p., ill.; f50,-; ISBN 90-242-6972-5.

Bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands katholicisme aan de Katholieke Universiteit Nijmegen kreeg M.G. Spiertz een bundel aangeboden, verzorgd door de laatste lichting van zijn studenten. De bundel is, aldus het voorwoord, thematisch opgebouwd rond de onderzoeksterreinen waarin Spiertz zijn studenten stimuleerde. De bundel bestrijkt dan ook een veel breder terrein, in thema's en tijdperken, dan dat van Spiertz'

persoonlijke belangstelling voor de meer klerikale aspecten van het zeventiende eeuwse Nederlandse katholicisme (vgl. A. Janssen, p. 316).

De thematische opbouw resulteert in vier delen: vijf artikelen onder het kopje 'Religieuze volkscultuur', vier rond 'Vrouwen en religie', vijf onder de titel 'Trouw en twijfel: religieus geïnspireerd maatschappelijk handelen' en twee in het afsluitende 'Het verleden toegankelijk'. Zoals bij feestbundels gebruikelijk is, dekken deze kopjes de variëteit aan artikelen maar moeizaam. Bij wijze van experiment zou de lezer van deze recensie de hierna in chronologische volgorde opgesomde artikelen eens zelf binnen de vier kopjes moeten proberen onder te brengen.

De dertiende eeuw is vertegenwoordigd door een artikel van *Brenda Bolton* over Maria van Oignies, haar reliekenverzameling en haar relatie met Jacobus van Vitry. Vervolgens springen wij naar de zeventiende eeuw met een artikel van *Marit Monteiro* over het semi-religieus bestaan van de kloppen, met name in de Zuidelijke Nederlanden – de ondertitel van het boek moet, zo blijkt ook uit andere artikelen, breed worden opgevat. *Willem Frijhoff* betoogt dat de Reformatie vaak te veel als een breuk in de kerkelijke geschiedenis wordt gezien, terwijl de factoren van continuïteit worden genegeerd. Eén van die factoren is, aldus Frijhoff, het Oratoire, een instituut van seculiere priesters dat de heiliging van het priesterleven wilde bewerkstelligen. Dit Oratoire is, indertijd al, ten onrechte verregaand geïdentificeerd met het jansenisme.

Gerard Rooijackers begeeft zich in een artikel over devotionalia in de volkscultuur van oostelijk Noord-Brabant op hem vertrouwd (en toevertrouwd) terrein. Alle aspecten van devotieprenten: de drukklokken, de uitgevers, de colporteurs, de gebruikers, ja zelfs de orthodoxie ervan komen aan de orde aan de hand van momentopnamen die met veel speurzinnigheid zijn uitgediept. We zitten nu in de zeventiende en achttiende eeuw, en dat geldt ook voor het artikel van *Henk Roosenboom*. Hij laat zien dat de poging van de reformatoren om de Meierij van Den Bosch te 'hervormen' door middel van het lager onderwijs door de weerstand van de bevolking tot mislukken gedoemd was. Er zat dan ook weinig anders op dat het onderwijs in religieus opzicht te liberaliseren.

Aan de hand van veel ogenschijnlijk historisch secundaire gegevens (redactie, uitgever, correspondenten) in het tijdschrift *Kerkelyke Bibliotheek* (1792-1794) betoogt *Theo Clemens* dat er in het gebied van de Hollandse Zending (de Noordelijke Nederlanden) aan het eind van de achttiende eeuw meer onderlinge communicatie was dan algemeen wordt aangenomen. Met name aan de Latijnse scholen en de universiteiten van Leuven en Douai werden contacten gelegd die in het latere leven van betrokkenen weer werden opgenomen. *Marc Wingens* heeft zich gebogen over de broederschappen van Onze Lieve Vrouw van Kevelaer in dezelfde periode. Deze broederschappen waren door leken opgericht en lieten zich niet gemakkelijk in het klerikale gareel brengen. Hun belangrijkste doel was het organiseren van bedevaarten naar Kevelaer, of, meer antropologisch uitgedrukt: het organiseren van rituelen ter bevestiging van een eigen identiteit, die in Nederland zelf min of meer in het verborgene moest blijven. Geen wonder dat de katholieken de Bataafse omwenteling toejuichten, zo wordt in de geschiedschrijving vaak betoogd: het was hun kans op emancipatie. *Joost Rosendaal* relateert dit eigenbelang-denken door aan te tonen dat de katholieken in de Nationale Vergaderingen – waaronder ook priesters – de revolutie veeleer ondersteunden vanuit een oprecht oecumenisch christen-radicalisme. Zij verzetten zich tegen orthodoxie en dogmatisme uit reformatorische en katholieke hoek.

Wij gaan over naar de negentiende eeuw. *Peter Jan Margry* onderzoekt hoe de overheid de processiegebruiken in de Zuidelijke Nederlanden, met instemming van de geestelijke overheid, heeft willen intomen, omdat zij in religieus en zedelijk opzicht aanstoot zouden geven. De ondertitel: 'beteugeling en stimulering van processies in Nederland en België', belooft hier meer dan ik in het artikel heb kunnen terugvinden. Het artikel van *Anton van de Sande* omspannt drie eeuwen, maar is bedoeld om te laten zien hoe een traditioneel antipapistisch vijandbeeld – het beeld van decadente monniken en nonnen – tijdens de Aprilbeweging van 1853 tevergeefs nog eens uit de kast werd gehaald.

José Eijt en *Marjet Derks* ondergraven, elk vanuit haar eigen onderzoek, de gebruikelijke katholieke geschiedschrijving, waarin mannen, en bij voorkeur priesters, de hoofdrollen spelen. Eijt wijst op het belangrijke aandeel dat vrouwen hebben gehad in de oprichting van de congregaties van de Zusters van de Choorstraat in Den Bosch en de Zusters onder de Bogen in Maastricht aan het begin van de negentiende eeuw, terwijl Derks aan de hand van de activiteiten en motieven van vier katholieke vrouwen – Anna de van der Schueren, Albertine Steenhoff-Smulders, Johanna Wigman en Clara Mulder van de Graaf-de Bruin – laat zien dat de oprichting van een katholieke vrouwenbeweging aan het begin van de twintigste eeuw eigenlijk nauwelijks op het conto kan worden geschreven van de priester Alphons Ariëns. Wat mij betreft tonen zij beiden aan dat de geschiedschrijving van het Nederlandse katholicisme bijstelling behoeft, maar ook dat daarvoor nog veel onderzoek nodig zal zijn.

Het klassieke beeld van Ariëns, dat in het artikel van Derks wordt bijgesteld, hebben wij te danken aan diens biograaf Gerard Brom, aan wie *Paul Luykx* een artikel wijdt. Broms idealen botsten geregeld met de harde (klerikale) werkelijkheid en leverden hem heel wat teleurstellingen op. Zo weerspiegelen zich in het leven van één persoon alle paradoxen van verzuiling en katholiek isolement, maar ook de voorzichtige groei naar maatschappelijke en oecumenische openheid. Met deze ontwikkeling hadden in de eerste helft van de twintigste eeuw ook de paters redemptoristen te kampen, aldus *Christian de Borchgrave*. Zij durfden het echter niet aan om hun concept van volksmissies – periodieke kersteningsoffensieven in de steden – fundamenteel ter discussie te stellen.

De bundel wordt besloten met een overzicht van de beoefening van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme door *Toon Janssen*, en een artikel van *Jan Roegiers* over de bijdrage van de Leuvense universiteit tot de kerkgeschiedenis der Nederlanden, en dat zijn dan hoofdzakelijk de Zuidelijke Nederlanden.

Het zal na het voorgaande duidelijk zijn dat de bundel uitermate gevarieerd is: in periode, in geografie, in onderwerp, in methode. In hun inleiding onder de titel 'Van hoogaltaar tot tochtportaal' doen de redacteurs een oprechte poging al deze variaties tot één geheel te smeden. Zij hebben veel woorden, en vooral veel gemeenplaatsen, nodig om daar niet in te slagen. Je kunt niet oratorianen, Brabanders, Belgen, vrouwen uit de hogere middenklasse en intellectuele leken samen in het tochtportaal van de kerkelijke geschiedenis op één hoop vegen. Natuurlijk hebben de artikelen allemaal één ding gemeen – en dat bedoelen de redacteurs ook eigenlijk: zij komen op voor de *genegeerde* geschiedenis. Maar dat deden op hun manier (in katholieke kring) ook Nuyens, Brom en Rogier al, zo laat Janssen zien. Daarom is deze bundel wat mij betreft in ieder geval een geslaagd, want intrigerend, "pleidooi voor erkenning van de dynamiek van het erfgoed" (Janssen, p. 316). – Lodewijk Winkeler, Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.

Endenburg, Nienke. *Animals as companions. Demographic, motivational and ethical aspects of companion animal ownership.* Proefschrift Universiteit Utrecht 1991. 144 p., ill, tab.

De relatie mens-dier is tot nu toe vooral vanuit ethisch, filosofisch en juridisch gezichtspunt behandeld. De wetenschappelijke discussie heeft in hoofdzaak in de Angelsaksische landen plaatsgevonden. Aan de geschiedenis van die relatie is al weer heel wat minder aandacht geschonken. Keith Thomas' *Man and the natural world* (1983), dat zich voornamelijk op Engeland richt, vormt voorlopig de meest bekende uitzondering. Voor Nederland kan geweest worden op een eerste verkenning van het thema door Karel Davids in diens *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (1989). Ook het houden van huisdieren is tot nu toe ondanks de enorme omvang die dit verschijnsel in de laatste decennia heeft aangenomen – in Nederland gaat het om ongeveer 17 miljoen dieren – slechts in bescheiden mate bestudeerd, vooral vanuit de hoek van de psychologie en de diergeneeskunde. De studie van Endenburg, pedagoge, is een prille poging om meer kennis over het houden van huisdieren in Nederland te verkrijgen. Haar gegevens put ze uit 40 interviews en 871 vragenlijsten, waarvan de zegspersonen, zowel mensen met als zonder huisdieren, willekeurig uit de tele-

foonboeken zijn geselecteerd. Centraal staat de vraag waarom mensen huisdieren aanschaffen en welke functie en waarde deze voor hen vertegenwoordigen. Daarbij is telkens onderscheid gemaakt tussen honden, katten, knaagdieren, konijnen, vissen en vogels, en worden de antwoorden onder andere gerelateerd aan inkomen, geslacht, woonplaats, woningtype, samenstelling van het huishouden en het hebben van kinderen. Het zal niet verbazen dat het belangrijkste motief (79%) om een huisdier aan te schaffen de behoefte aan gezelschap is. Niet voor niets worden huisdieren in professionele en wetenschappelijke taal gezelschapsdieren genoemd. De gehechtheid aan de dieren is, zoals eveneens vermoed kon worden, duidelijk afhankelijk van de diersoort: honden scoren het hoogst, vissen het laagst. Opmerkelijker is de constatering dat het hebben van huisdieren in het algemeen niet, zoals nog wel eens wordt gedacht, als een vervanging voor menselijk contact beschouwd kan worden. Juist de alleenstaanden bezitten veel minder vaak huisdieren dan de meerpersoonshuishoudens, terwijl ook mensen met kinderen vaker wel dan niet huisdieren bezitten. Als men op basis van de antwoorden de eigenaar van huisdieren afzet tegen degene die geen huisdieren heeft, dan krijgt men de volgende karakteristiek: de eigenaar van huisdieren leeft in een groter huishouden, woont vaker in een eengezinswoning, heeft vaker in zijn jeugd een huisdier gehad en woont minder vaak in het zuiden van het land. Ook tussen de eigenaren van de diverse diersoorten bestaan weer allerlei interessante verschillen. In het laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de ethiek in verband met het houden van gezelschapsdieren. Veel bezitters van honden en katten laten namelijk ernstige lichamelijke ingrepen bij hun dieren uitvoeren, zoals ontnagelen, steriliseren, castreren en couperen van oren en staarten, of laten ongewenste jonge dieren inslapen. In het algemeen vindt men lichamelijke ingrepen slechts aanvaardbaar indien er zwaarwegende argumenten voor bestaan. Kosmetische ingrepen zoals het couperen van oren en staarten worden in het algemeen afgewezen.

Deze studie is in hoofdzaak gebaseerd op het kwantitatieve vragenlijstmateriaal waardoor de informatie sterk cijfermatig en schematisch van karakter is gebleven. Wat nu precies de betekenis van dieren voor mensen is, wordt men hierin nog niet gewaar. Ook mist de studie iedere historische diepte, wat geen verwijt is aan de auteur, want die heeft zich welbewust in de behandeling van dit onderwerp bepaalde beperkingen opgelegd. – Ton Dekker.

Feste und Feiern im Mittelalter. Paderborner Symposion des Mediävistenverbandes. Hg. Detlef Altenburg, Jörg Jarnut und Hans-Hugo Steinhoff. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1991. 551 p., ill., muz.; DM 128,-; ISBN 3-7995-5402-5.

De voorliggende – fraai uitgegeven en daardoor wat prijzig uitgevallen – bundel bevat maar liefst 43 bijdragen: een selectie uit het nog grotere aantal voordrachten die gehouden werden op het derde symposium van het Mediävistenverband dat plaats vond van 5 tot 9 maart 1989 te Paderborn. Vanwege de vele verschillende invalshoeken en vraagstellingen en, hiermee samenhangend, de brede waaier van onderwerpen die iets te maken hebben met 'feesten', heeft *Feste und Feiern* altijd wel iets te bieden aan een ruim lezerspubliek. Verantwoordelijk hiervoor is de gevarieerde schrijversgroep, bestaande uit historici, musicologen en in mindere mate ook filologen, kunsthistorici en onderzoekers van de materiële cultuur. Twee bijdragen vormen de neerslag van lezingen die voor het voltallige symposium werden gehouden (resp. D. Brewer, 'Feasts in England and English Literature in the Fourteenth Century', p. 13-26, en P. Johanek, 'Fest und Integration', 525-540). De overige 41 zijn, net als het symposium zelf, onderverdeeld in acht secties: 1. 'Anthropologische und sozialgeschichtliche Aspekte des Festes' (negen bijdragen); 2. 'Soziale Gruppen und ihre Feste im Mittelalter' (acht bijdragen); 3. 'Spilleute, Gaukler, Mimen' (twee bijdragen); 4. 'Ostern' (zes bijdragen); 5. 'Gegenfeste' (vier bijdragen); 6. 'Hochzeit' (drie bijdragen); 7. 'Tafelrundenfeste – Goldenes Vlies' (zes bijdragen); 8. 'Adventus – Entry' (drie bijdragen). Ondanks deze indeling merkt de lezer al snel dat er weinig echte structuur in de bundel zit. Sommige bijdragen hadden net zo goed (of beter) in een andere sectie opgenomen kunnen worden: de bijdrage van F. Tinnefeld, 'Die Rolle der Armen bei Festfeiern im byzantinischen Hofzeremoniell' (sectie 1), past zeker ook in sectie 2; de bijdrage van de enige Nederlandse deelnemer,

Petronella Bange, 'Frauen und Feste im Mittelalter: Kindbettfeiern' (sectie 2), past daarentegen beter in sectie 1, etc. Wat tevens wringt, is dat elke sectie openstaat voor de hele periode die wij Middeleeuwen noemen. Gevolg is dat de bijdragen over de Vroege Middeleeuwen (zoals van H.-W. Goetz, 'Der kirchliche Festtag im frühmittelalterlichen Alltag', 53-62) ietwat verloren staan tussen de vele betogen over de Hoge en Late Middeleeuwen. Een euvel dat bijna onvermijdelijk is voor een bundel van deze omvang, wordt gevormd door het verschil in kwaliteit en afwerking en door de wisselende pretentie van de auteurs om iets bij te dragen aan de stand van de wetenschap. Auteurs als (de zojuist genoemde) H.-W. Goetz en M.J. Wenninger ('Das gefährliche Fest. Ostern als zeitlicher Kristallisationspunkt anti-jüdischen Verhaltens', 323-332; sectie 'Ostern') bevestigen op basis van nieuw onderzoek slechts inzichten die al enige tijd bekend zijn. Een bijdrage als die van D.-R. Moser daarentegen ('Fastnacht und Fronleichnam als Gegenfeste. Festgestaltung und Festbrauch im liturgischen Kontext', 359-376; sectie 'Gegenfeste') is uiterst speculatief en aanvechtbaar. Weer andere bijdragen, zoals die van A.P. Bagliani ('Der Papst auf Reisen im Mittelalter', 501-514; sectie 'Adventus - Entry'), bevatten nauwelijks meer dan de constatering dat naar een bepaald onderwerp nog verder onderzoek moet worden verricht.

Gezien de vele richtingen waarheen de lezer wordt gestuurd, zou ik deze bundel niet willen aanraden om kennis te maken met (aspecten van) het middeleeuwse feest. Bovendien, al is hierboven gezegd dat *Feste und Feiern* aan veel lezers wel iets te bieden heeft, ook het omgekeerde is waar: gezien de disparate inhoud heeft het boek aan weinig lezers veel te bieden. Het is echter ook allerminst de bedoeling van de uitgevers en de auteurs geweest om gezamenlijk een handboek te vervaardigen. Zij bieden voornamelijk een 'veldboek' met behulp waarvan de deskundige op de hoogte kan blijven van het lopend onderzoek van een aantal van zijn collega's. - Charles Caspers.

Frauenforschung. Red. Adelheid Schrutka-Rechtenstamm. [Themanummer] *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 29 (1991/92). Bonn: F. Dümmler, 1993. 226 p., ill.; DM 65,-; ISBN (gecorr.) 3-427-88311-6.

Volkskundig onderzoek naar vrouwen bestaat in Duitsland vooral sinds de vroege jaren '80. Vrouwenlevens en vrouwenculturen waren tot dan toe nauwelijks bestudeerd. Door de oprichting in 1983 van de commissie voor vrouwenonderzoek in de Deutsche Gesellschaft für Volkskunde creëerden vrouwelijke wetenschappers een institutioneel raamwerk en een omvattend netwerk. Het hieruit resulterende onderzoek heeft tot nieuwe visies op de vroegere en tegenwoordige cultuur geleid. Door de wetenschapsters werden niet alleen nieuwe thema's ontdekt, maar ook kregen traditionele onderwerpen door veranderde zienswijzen een nieuwe waarde.

Met het onderhavige deel van het *Rheinisches Jahrbuch* is een dwarsdoorsnede beoogd van theorieën, methoden en thema's waarmee vrouwelijke volkskundigen zich momenteel in het Duitse taalgebied bezighouden. Aan de bundel ligt geen speciale vraagstelling ten grondslag. Men wilde een kaleidoskopisch beeld laten zien van het actuele vrouwenonderzoek. Het is echter de vraag of dit een gelukkige optie is geweest. De diverse artikelen zijn zeer uiteenlopend qua thematiek, aanpak en kwaliteit. Een selectie uit de stukken passeert hierna de revue.

Zo is er een gedegen artikel van S. Götsch over de seksefactor in de vroegmoderne tijd. Betoogd wordt dat tengevolge van de bronnenschaarste een eenzijdig beeld dreigt te ontstaan van waarden, normen en gebruiken in deze periode. Omdat men vooral is aangewezen op gerechtsdocumenten, wordt veel meer een beeld geschapen van wetsovertredingen van beide seksen - in dit geval rond kwesties die de zedelijkheid betroffen - dan van het 'normale' leven. Bovendien is een specifieke sociale groep, namelijk de dienstboden, in de bronnen oververtegenwoordigd.

Eveneens interessant is een artikel van C. Köhle-Hezinger over vrouwelijke wetenschappers in het verleden, waarbij onder meer vrouwen aan bod komen die in de jaren '30 van deze eeuw aan het Instituut voor sociaal onderzoek te Frankfurt promoveerden. Een artikel

van *E. Katschnig-Fasch* over de onderdrukking van het vrouwelijk principe in cultuur en wetenschap gaat daarentegen mank aan onhelder taalgebruik, waarbij al bij eerste oppervlakkige lezing het gebrek aan een indeling in paragrafen opvalt. En een stuk van *G. Lixfeld* over vrouwen in de gemeentepolitiek ten tijde van de Weimarrepubliek, is te gedetailleerd en heeft een te lange, niet ter zake doende inleiding. Een betere eindredactie was hier op zijn plaats geweest.

In een schrijnend verhaal over de praktijk van kraamklinieken in de eerste helft van de negentiende eeuw doet *M. Metz-Becker* een boekje open over de veelal schandalige behandelingen van ongehuwde moeders, die nogal eens afkomstig waren uit de armste lagen van de bevolking. In ruil voor de toestemming aan mannelijke dokters-in-opleiding om de vrouwen te mogen onderzoeken, konden dezen een verblijf in de kraamklinieken krijgen en soms ook nog andere kleine gunsten als een geringe geldelijke vergoeding of kwijtschelding van de 'ontuchtstraf' (opgelegd omdat ze ongehuwd zwanger waren). Zodra ze echter niet meer interessant waren als leerobject, werden de vrouwen al dan niet met kind de straat opgeschopt. Ze moesten maar zien hoe ze aan de kost kwamen. Vaak eindigden de vrouwen in zeer ongelukkige omstandigheden, waarbij ze soms als uiterste middel hun toevlucht namen tot kindermoord.

Tenslotte verdient een artikel van *U. Bechdolf* over vrouwen en nationaal-socialistische amusementsfilms de aandacht. De nazi's benutten het medium film goed, door vrouwen – die in een tijd van mannenschaarste het leeuwedeel van het publiek vormden – geen simpele eendimensionale propagandafilms voor te schotelen, maar ze te vergasten op goede films met een complexe structuur. In de films kon een 'subversieve' boodschap verkondigd worden, bijvoorbeeld door geëmancipeerde vrouwen te portretteren. Maar de onderliggende structuur van de films was altijd zodanig, dat zij een ondersteuning van het nazi-regime behelsde.

Deze artikelenbundel is interessant voorzover hij een scala aan resultaten van volkskundig onderzoek naar de factor sekse in Duitsland voor het voetlicht haalt. Maar het was wellicht aanbevelenswaardig geweest, gezien het verschil in thema's en kwaliteit van de diverse bijdragen, om wel een centrale vraagstelling als uitgangspunt te nemen. – Anneke Ribberink, Vakgroep Geschiedenis, VU Amsterdam.

Freitag, Werner. *Volks- und Elitenfrömmigkeit in der frühen Neuzeit. Marienwallfahrten im Fürstbistum Münster.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1991. (Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volksforschung des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe, 29). X + 408 p., 36 ill., 8 krt., 4 tab., 5 graf.; DM 68,-; ISBN 3-506-79572-4.

In dit boek benadert Werner Freitag de bedevaart in het vroegmoderne prinsbisdom Münster op een uiterst grondige en – waar hij dicht bij de bronnen blijft – sensitieve manier. Zijn studie gaat echter gebukt onder een weliswaar inventief geconstrueerd, maar loodzwaar theoretisch model dat een juist inzicht in de religiositeit (Frömmigkeit) van de Münsterse bevolking – het hoofddoel van de auteur – niet ten goede komt. Freitag heeft diverse theoretische concepten met elkaar verbonden: de tegenstelling tussen een elite- en een volkscultuur zoals die door Robert Muchembled en Peter Burke naar voren is gebracht, naast concepten over staatsvorming en sociale disciplinerende die zijn ontwikkeld door de sociologen Max Weber en Norbert Elias en tenslotte Webers these over de rationalisering van geloofsvoorstellingen. Freitag meent dat de dichotomie elite-/volkscultuur pas goed kan worden geoperationaliseerd als de overige theorieën, die alle in het teken staan van het zogenoemde moderniseringsproces, erbij worden betrokken. Naar zijn overtuiging wordt de verhouding tussen elite- en volkscultuur, met name de uitwisseling tussen beide, pas duidelijk in het licht van staatsvorming en sociale disciplinerende. Daarnaast kan Webers these van de onttovering van de wereld helpen bij het onderscheiden en duiden van zowel elitaire als volkse geloofsvoorstellingen.

Het model ziet er mooi uit, maar met de toepassing is helaas het een en ander mis. De theoretische concepten bieden Freitag geen flexibel onderzoeksinstrumentarium dat zich voegt naar het bronmateriaal, maar lijken door hem als onwrikbare realiteiten te worden beschouwd. Dit wreekt zich vooral bij het uitgangspunt: de twee verschillende culturen. Freitag gaat in principe uit van een elite- en een volkscultuur die strikt van elkaar gescheiden zijn en niets met elkaar gemeen hebben. Als onderzoeksinstrument kan de sterk simplificerende tegenstelling van de beide culturen nuttig zijn, maar zij mag zeker niet als vaststaand gegeven worden opgevat, zoals het elite-volkdebat in de jaren '80 heeft duidelijk gemaakt. Freitag heeft van dit debat echter nauwelijks kennis genomen. Bovendien stelt hij de elitecultuur gelijk met die van de clerus en de volkscultuur met die van de leek. Dit mag een voor de hand liggende oplossing lijken in een staat als Münster, waar geestelijke en wereldlijke macht samenvielen. Niettemin leidt zij opnieuw tot een versluiserende simplificatie, temeer daar Freitag toch over elite en volk blijft spreken terwijl hij eigenlijk clerus en leken bedoelt.

In navolging van Weber stelt Freitag dat de elite een modernere, meer ontwikkelde vorm van religiositeit kent dan het volk. De religiositeit van de elite in de vroegmoderne tijd werd gekenmerkt door een 'Wertrationalität' die was gericht op het hiernamaals. Die van het volk was dat in zekere mate ook, maar had daarnaast magische kenmerken. Zij was namelijk tevens 'zweckrational': gericht op het verbeteren van het aardse bestaan. Deze 'Zweckrationalität' richtte zich met name op de cultusbeelden in de bedevaartoornden, waaraan een zekere sacrale macht werd toegekend. Als Freitag echter constateert dat ook de elite geneigd was om deze beelden niet louter als symbool te beschouwen, ziet hij haar een regressie doormaken ten aanzien van de fase die zij binnen het rationaliseringsproces zou innemen. En als blijkt dat de elite net als het volk in wonderen geloofde, meent Freitag op een van die zeldzame voorstellingen te zijn gestoten die door het volk aan de elite zou zijn overgedragen, in plaats van andersom. Zou de elite aan deze voorstelling van de werking van de bedevaart zijn gekomen omdat zij in contact stond met pelgrims, zo vraagt hij zich af. Is hier wellicht sprake van een bewuste aanpassing van de elite aan het volk die haar positie van overheerser ten goede kwam? Alsof niet iedereen, of hij nu prinsbisschop was of boer, overheidsambtenaar of ambachtsman, edelman of dorpspastoor, behoorde tot dezelfde samenleving en dezelfde culturele wortels deelde!

Omdat zij de macht had, was de elite in staat om haar 'wertrationale Frömmigkeit' met sociaal-disciplinerende instrumenten op te leggen aan het volk. Eén van de belangrijkste instrumenten was de bedevaartprocessie, die via een 'äussere Disziplinierung', oftewel orde, leidde tot een 'innere Disziplinierung', oftewel geloofsverinnerlijking. Freitag presenteert dit kerkelijke instrument tevens als een vorm van staatsdirigisme die bewust werd aangewend om een gehoorzame bevolking te creëren. Het is echter gevaarlijk om er klakkeloos van uit te gaan dat het kerkelijke en wereldlijke beleid van de prinsbisschop samenvielen. Bovendien mogen de processiebegeleiders niet zonder meer als de uitvoerders van dit beleid worden beschouwd omdat zij toevallig evenals de vorst tot de geestelijke stand en dus – volgens Freitag – tot de elite behoorden, zeker niet als het voornamelijk om reguleren blijkt te gaan. Het beeld van een uniform denkende en opererende clerus is even onzinnig als dat van een dito elite. – Marc Wingens, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw. Red. Willem de Blécourt, Willem Frijhoff, Marijke Gijswijt-Hofstra. Hilversum: Verloren, 1993. (Amsterdamse Historische Reeks, Grote serie 16). 320 p., ill, krt.; f55,-; ISBN 90-6550-366-8.

"In zeker dorp was een pastoor die ik heel goed heb gekend en die ik schriftelijk heb gemaand van zijn misleidingen af te zien. Hij verstoutte zich tot de geneeskunde, waarvan hij niets wist, en liet rondstrooien dat hij raad wist tegen toverij. (...) Genoemde pastoor heeft een Nederduits boekje over toverij geschreven en laten drukken, waarin zulke dwaze dingen staan dat het een schande is". Met dit citaat opent *Willem Frijhoff* zijn artikel in de bundel

Grenzen van genezing over de controverse tussen de medicus J. Wier en de pastoor J. Vallick. In dit citaat is als het ware de centrale vraagstelling van het gehele, wat inhoud betreft zeer gevarieerde, boek verwoord. De vragen hoe gezondheid, ziekte en genezen in het verleden in Nederland zijn geconstrueerd en hoe deze constructies doorwerkten in de praktijk dienden de tien leden van de projectgroep 'Magie en geneeskunde' tot leidraad.

Frijhoff las op zijn karakteristieke wijze (vgl. VB 17,2 (1991) 143-170) een overbeksende bron met nieuwe ogen. Hij traceerde de 'zottekop', waarover in het hierboven vermelde citaat een vernietigend oordeel werd geveld. Frijhoff identificeerde 'genoemde pastoor' als Jacob Vallick, die in 1569 het boekje *Tooveren, wat dat voor een werc is* publiceerde. Vier jaar later nam de medicus Johan Wier dit geschrift zwaar onder vuur. Frijhoff toont nu aan dat hun beider ideeën over toverij niet wezenlijk van elkaar verschilden. Zowel Wier als Vallick beschouwden toverij als inbeelding en duivelsbedrog. Het conflict tussen beide therapeuten wordt door Frijhoff uiteindelijk tot twee misverstanden teruggevoerd. Het eerste komt voort uit hun uiteenlopende beroepspositie. Wier rekende toverij integraal tot het domein van de medicus. Als vroegmodern geneesheer – die lichaam en ziel, gezondheid en religie nog niet van elkaar had gescheiden – meende hij tegelijk een specialist van de gezonde, natuurlijke religie te zijn. Vallick daarentegen rekende toverij tot het domein van de religie, maar als priester meende hij ook de zorg voor het lichamenlijk heil van zijn gelovigen tot zijn taak te moeten rekenen. Het tweede misverstand hangt samen met het verschil in wetenschappelijke vorming van de medicus en de pastoor. Wier kon zaken reeds objectief als magie determineren die Vallick nog als echte wetenschap zag.

Met deze conclusie zet Frijhoff de toon voor de hele bundel. Hij geeft met zijn artikel een treffende illustratie van wat in de Inleiding bedoeld wordt met de uitspraak dat gezondheid, ziekte en genezen "sociaal-culturele constructies" zijn, dat wil zeggen produkten van betekenisgeving en interactie door en tussen mensen vanuit hun diverse rollen en posities in een samenleving.

De andere auteurs kijken evenals Frijhoff vanuit een ander perspectief naar bekende (veelal gedrukte) bronnen. *Charles Caspers* bestudeerde in bronnen uit de kerkprovincie Mechelen de houding ten opzichte van exorcismen. Hij concludeert dat de geestelijken met dit duivelbannen in hun maag zaten. De bisschoppen marginaliseerden de praktijk en verkleinden het terrein waarop het exorciseren toegepast mocht worden. Het gros der ziekten kreeg een 'natuurlijke' oorsprong toebedacht en diende dus op een 'natuurlijke' wijze behandeld te worden. De geestelijken schoven een behoorlijke portie ziekten door naar wat hun 'natuurlijke' bondgenoten werden: de medici.

Ook in het artikel van *Marc Wingens* draait het om geestelijken die zich op het terrein van de gezondheidszorg bewogen. Weliswaar beoefenden deze geestelijken niet actief de geneeskunde, maar vormen de 'wonderbaarlijke genezingen' object van zijn studie. Indien er sprake was van een goddelijke ingreep – een wonder – diende er een verslag opgesteld te worden, op grond waarvan uiteindelijk een diocesane goedkeuring (de approbatie) verkregen moest worden. Wingens bestudeerde de dossiers van 73 approbaties. Het betrof steeds wonderen die zouden hebben plaatsgevonden in bekende Maria-bedevaartoornden te Handel (34 gevallen), Kevelaer (30) en Uden (9). Wingens weet aannemelijk te maken dat de houding van de kerk ten opzichte van wonderen in de loop van de moderne tijd veranderde. Omstreeks 1600 hechte de katholieke kerk nog waarde aan wonderen als propagandistische wapens in de strijd tegen het protestantisme. Na 1740, toen de confessionele verhoudingen zich in de Nederlanden gestabiliseerd hadden, stakte de opstelling van de wonderverslagen geheel. In de onderzoekscommissies die de bisschoppen adviseerden of er van een wonder sprake was of niet, zat steeds minstens een medicinae doctor. Op grond van hun bijdrage aan het verslag belicht Wingens de keuzen van mensen voor een seculiere dan wel een religieuze genezingsstrategie. Deze strategieën worden vervolgens aan twee verschillende duidingsmodellen van ziekte gekoppeld. De verklaringen voor de oorzaken van ziekten (en daarmee de genezingsmogelijkheden) liggen dan respectievelijk binnen en buiten de aardse wereld.

In de bijdrage van *Hans de Waardt* staan eveneens geestelijken centraal die zich op het pad van de geneeskunde begeven. Daar hij voornamelijk put uit gegevens van zijn dissertatie-

onderzoek, komen de meeste voorbeelden uit het gewest Holland. Hij bestudeerde zowel de praktijken van genezende predikanten als van katholieke geestelijken. In de houding ten opzichte van genezingspraktijken van geestelijken bleek er een groot verschil te bestaan tussen de gereformeerde en de katholieke kerk. Rond 1650 pasten predikanten die tevens geneesheer waren namelijk geen buitennatuurlijke geneeswijzen meer toe. Hun werkwijze verschilde toen niet meer van die van andere chirurgijns of geneesheren. Een groot deel van de katholieke priesters nam, overeenkomstig het officiële kerkelijke beleid, steeds meer afstand van de al te eenvoudige buitennatuurlijke wegen naar genezing. De jezuiten daarentegen, stonden wel altijd klaar om met enig ritueel een heilige aan te roepen die vervolgens voor genezing zorgde.

Ook *Frank Huisman* beziet een deel van zijn voor zijn dissertatie verzameld materiaal opnieuw vanuit de hierboven beschreven invalshoek. Hij analyseert hoe in de stad Groningen de onderlinge verhoudingen tussen *medicinae doctores*, chirurgijns en reizende meesters zich in de loop van de achttiende eeuw wijzigden. Naarmate eerstgenoemde groep zich duidelijker als beroepsgroep ging manifesteren en zich meer met de praktische heilkunde ging bezighouden, werd hun opstelling jegens de reizende meesters steeds intoleranter. Laatstgenoemden, vooral zij die zich als steensnijder, breuksnijder of oculist aandienen, werden gemarginaliseerd.

In een bundel als deze mag de pest uiteraard niet ontbreken. *Leo Noordegraaf* analyseert de reacties op de pest zoals die zich laten afleiden uit het in 1602 gepubliceerde rederijkersspel *Pest-Spieghel* van Zacharias Heyns. Aansluitend bij de literaire traditie koos Heyns voor een extreme voorstelling van zaken om zijn religieuze en ethische boodschap zo duidelijk mogelijk over te brengen. Hoewel Heyns uiteindelijk zelf voor een middenweg kiest, beschouwt Noordegraaf dit toneelstuk als een scherpe voorstelling van zaken en een duidelijke confrontatie met het denkkader waarin het pestvraagstuk toentertijd werd gezet.

Willibrord Rutten is bezig met de voorbereiding van een proefschrift over de geschiedenis van de pokken en hun bestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Enigszins misnoegd merkt hij op dat in de Nederlandse historiografie de pokken altijd in de schaduw zijn gebleven van de 'zwarte dood'. In zijn bijdrage aan deze bundel peilt hij de reacties op pokkenepidemieën in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw. In vergelijking met pestepidemieën gingen pokkenexplosies over het algemeen geruisloos voorbij. Er was geen sprake van ontwrichting van het maatschappelijke leven. Rutten schrijft deze andere houding tegenover de pokken toe aan een samenspel van medische en culturele factoren. Door de grotere overlevingskans (minstens 70%, terwijl deze voor een pestlijder hoogstens 40% bedroeg), de zekerheid dat kinderen die de ziekte overleefden immuun werden en het gegeven dat pokken geen grote aantallen slachtoffers tegelijkertijd maakte, werden de pokken slechts als een van de vele kleine ongemakjes in het leven beschouwd. Rutten noemt de pokkenepidemie een 'routine-ervaring'. Als belangrijkste culturele factor ziet hij dat de besmetting met pokken niet werd toegeschreven aan het bovennatuurlijke. Sinds de middeleeuwen werden pokken beschouwd als een weldadige passage op weg naar volwassenheid, zij het dat deze niet van gevaren ontbloot was. Toen in het begin van de achttiende eeuw de variolatie geïntroduceerd werd, probeerden orthodox gereformeerde denkers de pokken de rol te geven van de nieuwe 'gesel Gods'. Rutten gaat uitvoerig in op deze kwestie en geeft tevens een plausibele verklaring waarom dit streven slechts bij een kleine groep aansloeg. De traditionele opvatting van pokken als crisis der natuur bleef in brede lagen van de bevolking hardnekkig overeind. Daarnaast gingen de elites het lichaam op een andere wijze beleven: risicomijding om een verminkt gezicht te voorkomen.

Godelieve van Heteren analyseert de negentiende-eeuwse adviesgeschriften waarin medici zich tot moeders richtten om hen te instrueren in een verantwoorde verzorging van hun kinderen. Hoewel zij haar beschrijving met een theoretisch sausje overgiet, is de strekking op voorhand te gissen. In de medische adviezen werd de vrouw vooral aan het micromilieau van de huishouding gebonden. De vrouw werd aangesproken als de hoedster van de natie, moeder-voedster, opvoedster van kinderen en als rechterhand van de dokter. In de ogen van medici bleven vrouwen de verkeerde raad opvolgen en leunden ze te veel op eigen ondervin-

ding en ingeslepen gewoonten. Het antwoord op de vraag in hoeverre de adviesgeschriften als "communicatievorm, communicatieplaats en communicatiekanaal" hun doel – namelijk de vrouwen – ook daadwerkelijk bereikten, moet Van Heteren nog schuldig blijven.

Lidy Schoon beschrijft vervolgens een van de 'delicate kwestieën der geneeskunde' in de negentiende eeuw: de praktijk van het aderlaten in de verloskunde. De aderlating werd tot halverwege de negentiende eeuw veelvuldig toegepast. Daarna werd de aderlating geleidelijk vervangen door nieuwe geneesmethoden. Opvallend is dat deze omslag zich betrekkelijk geruisloos en zonder noemenswaardige discussie voltrok. Schoon neemt aan dat niet een theoretische argumentatie over de effectiviteit van aderlatingen de doorslag heeft gegeven voor de ondergang ervan, maar de beschikbaarheid van andere geneesmethoden.

Marijke Gijswijt-Hofstra schreef, behalve de inleiding, ook het laatste artikel in deze bundel. Zij beschrijft daarin het debat over de homeopathie zoals dat in Nederland vanaf ongeveer 1830 door voor- en tegenstanders van deze nieuw ontwikkelde geneeswijze gevoerd werd. Gijswijt-Hofstra drukt zich eufemistisch uit als ze stelt dat de deelnemers aan dit debat "niet altijd open (stonden) voor elkaars argumenten". Vooral bij de tegenstanders van de homeopathie was verdraagzaamheid ver te zoeken. Naarmate de homeopathische geneesheren zich tegen het eind van de negentiende eeuw nadrukkelijker gingen manifesteren en organiseren, werden van gevestigde zijde meer pogingen ondernomen om hen van repliek te dienen en hen in de positie van relatieve buitenstaander te manoeuvreren.

Uit deze korte typering van de tien opgenomen artikelen blijkt hoe gevarieerd de thematiek van de bundel *Grenzen van genezing* is. Toch lopen er – behalve de in het begin genoemde leidraad – enkele rode draden door de bundel. Een drietal thema's keert vaak terug: rationalisering, professionalisering en (in)tolerantie. In een heldere inleiding geeft Gijswijt-Hofstra aan in welk verband deze thema's in de afzonderlijke artikelen ter sprake komen. Deze inleiding is eigenlijk wel het minste dat ieder die zich met 'gezondheidszorg' in de ruimste zin des woords bezig houdt, tot zich moet nemen. Zo worstelden ook onze voorouders al met zaken die heden ten dagen nog steeds lastige voetangels en klemmen blijken te zijn (al dan niet verplichte inenting tegen polio, gehele of gedeeltelijke vergoeding van homeopathische geneesmiddelen). De 'grenzen van genezing' zijn dus nog steeds in beweging. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Groenendijk, L.F., en F.A. van Lieburg. *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw.* Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1991. 199 p., ill.; ISBN 90-5030-168-1.

Een aantal jaren geleden heeft Ton Dekker laten zien wat een rijk, maar voor Nederland nog nauwelijks ontgonnen, onderzoeksterrein 'waargebeurde' godsdienstige verhalen kunnen zijn.¹ Deze verhalen, met een stichtelijke en apologetische functie, maken enerzijds deel uit van een bestaande mondelinge vertelcultuur, wortelen anderzijds in een (internationale) schriftelijke traditie. Eén van de thema's in deze verhalen vormt het voorbeeldig sterven in de zekerheid van het geloof. Vanuit het perspectief van het verhaalonderzoek biedt de uitgave door Groenendijk en Van Lieburg van tien religieuze sterfbedbeschrijvingen uit de zeventiende en achttiende eeuw welkom vergelijkingsmateriaal. Temeer omdat slechts drie van de tien teksten in openbare bibliotheken toegankelijk zijn. De hoofdpersonen, drie jongens en zeven meisjes, zijn op één na niet ouder dan negentien jaar en afkomstig uit bevindelijk-protestantse kring. In de zeer gedegen inleiding (12-79) gaan de auteurs o.a. in op de drukgeschiedenis van de teksten, de achtergronden van de kinderen en (de verschuivingen in) het geestelijk klimaat waarin de teksten ontstonden en functioneerden. Doel van deze publikatie was vooral te wijzen op hun waarde als bron voor de geschiedenis van het kind. Al wordt aan de literaire aspecten hier vrijwel geen aandacht besteed, toekomstig, mogelijk interdisciplinair, onderzoek zal van dit boek ongetwijfeld dankbaar gebruik maken. – J. Helsloot.

1. Ton Dekker, 'Wahre religiöse Geschichten in der niederländischen mündlichen und schriftlichen Tradition', *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 26 (1985/86) 93-107.

Habermas, Rebekka. *Wallfahrt und Aufruhr. Zur Geschichte des Wunderglaubens in der frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main / New York: Campus Verlag, 1991. (Historische Studien, 5). 235 p., 1 ill.; DM 48,-; ISBN 3-593-34570-6.

Rebekka Habermas' boek over de vroegmoderne bedevaart in Beieren, vooral die naar Onze Lieve Vrouw op de Hohenpeissenberg, opent veelbelovend. In haar inleiding geeft zij te kennen de bedevaart te hebben onderzocht vanuit het standpunt van het 'gemaine Volk', in navolging van de 'actor oriented view' en de 'native's point of view' van respectievelijk de antropologen Victor Turner en Clifford Geertz. Via de door Geertz voorgestane methode van de 'thick description' meent zij in haar boek de ervaringen van de pelgrims uit de doeken te kunnen doen.

Geholpen door een beeldende stijl lijkt Habermas deze belofte in het eerste hoofdstuk te gaan waarmaken. Al spoedig begint echter het hinderlijke toontje tegen te staan waarmee Habermas de pelgrims beschrijft, als waren het schattige kabouterpjes. Dit roept twijfel op over de objectiviteit waarmee zij hen benadert. Door de nauwelijks verholde tegenstellingen tussen de conclusies die Habermas verbindt aan de gegevens die zij uit de bronnen haalt en die gegevens zelf, slaat de twijfel snel om in zekerheid. Haar boek gaat ten onder aan een dwangmatige neiging tot mythevorming. Habermas heeft een nostalgisch, sterk geïdealiseerd beeld van het 'gemaine Volk' op het Beierse platteland, dat zij opvat als een autonome eenheid met een geheel eigen, door haar bewonderde cultuur. Deze cultuur stoelde op de 'Wunderlogik', een niet nader omschreven begrip waaronder een kosmologie moet worden verstaan die het ingrijpen van bovennatuurlijke machten in de wereld veronderstelt. De cultuur van het gewone volk kende een zekere in zichzelf gekeerde dynamiek en bereikte haar hoogtepunt in de achttiende eeuw. Zij wist eeuwenlang elke beïnvloeding van buitenaf te weerstaan tot zij jammerlijk, maar niet zonder verzet (zie de titel), ten onder ging aan het begin van de negentiende eeuw.

Volgens Habermas kon de eigen cultuur zich zo lang handhaven tegenover de inmeniging van met name kerk en staat omdat het volk beschikte over een aantal welhaast heroïsch te noemen eigenschappen, zoals onverzettelikheden en eigenzinnigheid. Zo beklemtoont Habermas dat het 'gemaine Volk' zelf wilde bepalen waarheen het ter bedevaart ging. Daarom trok het volk niet naar het bedevaartoord op de Hohenpeissenberg, dat werd gepropageerd door de kerkelijke en wereldlijke overheden, maar stroomde het in groten getale naar een zelf verkoren heiligdom in de buurt. Maar de 'keuze' van het volk voor deze cultus wordt niet gestaafd door de bronnen, terwijl Habermas cijfers aanlevert die blijk geven van een indrukwekkende stijging van het aantal wonderen (en inkomsten) op de Hohenpeissenberg omstreeks 1600.

Het gewone volk in de vroegmoderne tijd was volgens Habermas niet alleen onverzettelijk en eigenzinnig, maar ook solidair en egalitair. Deze laatste eigenschappen kwamen eveneens bij uitstek tot hun recht in de bedevaart. Volgens Habermas worden zij blootgelegd in de volkse 'Wunderlogik'. Alle mannen én vrouwen maakten als zij op bedevaart gingen in gelijke mate kans op een verbetering van hun lot dankzij een wonder. De 'Wunderlogik' vond haar volledige potentie echter pas aan het begin van de achttiende eeuw, toen er een collectieve dimensie werd toegevoegd aan het nastreven van wonderen. De bedevaart zou toen namelijk van een individuele een-gemeenschapsaangelegenheid zijn geworden die de vorm aannam van een processie. Deze bedevaartprocessies liepen uit op uitbundige feesten waarbij sociale scheidingen wegvielen en de sociale orde zelfs volkomen op zijn kop werd gezet, alles als gevolg van de 'Wundereuphorie'.

Het betoeg van Habermas ontaardt hier in klinkklare nonsens. Aan het mengsel van sporen uit het marxistische gedachtegoed en romantische negentiende-eeuwse volkskundige opvattingen – opvattingen waartegen zij zich in haar inleiding juist fel keert – voegt Habermas nog eens half begrepen theorieën toe ten aanzien van 'communitas' (Turner) en de verkeerde wereld (Bachtin). Bovendien wreekt zich hier, evenals elders, dat Habermas zich te weinig rekenschap geeft van het feit dat het 'gemaine Volk' niet als een homogene eenheid in een afgeschermd sprookjesbos leefde. Voor zover er überhaupt van het 'gewone

volk' kan worden gesproken, bestond het uit diverse bevolkingsgroepen die in voortdurende wisselwerking met elkaar en meer of minder elitaire bevolkingsgroepen deel hadden aan culturele veranderingsprocessen in een open samenleving.

In het geval van de processiebedevaart heeft Habermas verzuimd het clericale perspectief erbij te betrekken. Dit fenomeen was zeker geen spontaan initiatief van het 'gewone volk' dat omstreeks 1700 opeens uit de lucht kwam vallen en het volk een geschikte uitdrukingsvorm bood voor zijn behoefte aan wonderen en feesten en zijn gemeenschapszin. Hoewel de processie als bedevaartvorm ruimte gaf aan deze functies, was zij een vinding van de katholieke kerk, die haar al sinds het einde van de zestiende eeuw propageerde. De kerk zag er een geschikt instrument in voor de beheersing en ordening van de bedevaart en de geloofsverinnerlijking van de deelnemers. Tijdens de processiebedevaart stond niet het verkrijgen van aards heil door een wonder centraal, maar de verwerving van de hemelse zaligheid. De dominantie van de processiebedevaart in de achttiende eeuw, die ook elders in Europa is geconstateerd, duidt dus bepaald niet op de triomf van een 'volkseigene Wunderlogik', maar op het succes van het kerkelijke hervormingsstreven. – Marc Wingens, Erasmus Universiteit Rotterdam.

De heidense middeleeuwen. [Red. Ludo Milis]. [Turnhout/Kampen]: Brepols/Kok, 1992. 183 p., ill.; f47,50; ISBN 90-72100-49-2 (Brepols) en 90-242-6153-8 (Kok).

Het traditionele beeld van de middeleeuwen als een door en door religieuze samenleving die volledig door de kerk gedomineerd werd, is de laatste tijd van verschillende zijde herzien. Jean-Claude Schmitt, Aaron Goerevitsj en Valerie Flint hebben onlangs met nadruk gewezen op elementen van de middeleeuwse cultuur die zich aan kerkelijke controle wisten te onttrekken. Nu ligt er ook een Nederlandstalige bundel die nadrukkelijk dergelijke elementen voor het voetlicht brengt.

Ludo Milis en enkele andere Belgische historici hebben een bundel samengesteld die niet beoogt een omvattend beeld te geven van voortlevend heidendom binnen de overwegend christelijke middeleeuwse samenleving, maar enkele onderwerpen eruit licht die door de auteurs recent en direct op grond van het bronnenmateriaal bestudeerd zijn (p. 15). Helaas is het resultaat van hun arbeid niet in alle gevallen overtuigend.

Martine de Reu geeft op basis van heiligenlevens een interessant overzicht van de activiteiten van christelijke missionarissen in de vroege middeleeuwen. *Alain Dierkens* vervolgt met een mooi en kritisch verhaal over de mogelijkheden en de onmogelijkheden van de archeologie voor onze kennis van het kersteningsproces. *Christophe Lebbe* duikt in de belangwekkende materie van de verschijningen van 'dodenlegers'. Dit artikel is wel erg algemeen. De geografische herkomst van deze verhalen zou te vinden zijn in praktijken die "vrij universeel" zouden zijn, met mogelijk een grote invloed uit "de Keltische wereld" (p. 83). Liever had ik een nauwkeuriger analyse van de gebruikte teksten gezien op het samengaan van christelijke en niet-christelijke elementen, op hun geografische verspreiding en op de relatieve chronologie.

Annick Waegeman behandelt vervolgens middeleeuwse mysticae, met de nadruk op het werk van Hildegard van Bingen. In hoeverre hier sprake is van niet-christelijke elementen is de vraag. Vergelijking met de antieke Sybille en de Pythia suggereert wel een verband, maar toont dit zeker niet aan. Hildegard staat ook centraal in het stuk over het gebruik van kruiden. *Véronique Charon* bespreekt hierin de *Physica* van Hildegard als een spiegel van de kennis en omgang met kruiden bij het volk. Dit staat in tegenstelling tot de werken van haar mannelijke collegae, die bijna uitsluitend op geleerde werken uit de oudheid teruggaan. Hildegards receptuur draagt duidelijk een magisch karakter. Of dit op Germaans heidendom is terug te voeren, is niet zo evident als de auteur aanneemt. Dat Hildegard de kennis van kruiden zonder problemen in haar door en door christelijke wereldbeeld kan inpassen, is in dit opzicht een veelzeggende constatering van de auteur.

Ludo Milis sluit de bundel af met een artikel betreffende het fascinerende probleem van de culpabilisering van de seksualiteit in de middeleeuwen in samenhang met kwesties be-

treffende rituele (on)reinheid. Hier roept hij veel vragen op, doch zijn stellige antwoorden zijn slechts zelden beargumenteerd. Verwijzingen naar bronnen zijn zeldzaam en herhaaldelijk leest men "natuurlijk" of "uiteraard" waar een zorgvuldige argumentatie vereist is. Zie bijvoorbeeld: "Dat de schuld voor daden van de ouders op de kinderen woog, stamt *uiteraard* uit een tijd van besef van collectieve verantwoordelijkheid binnen de clan, een sfeer waartoe *natuurlijk* ook de erfzonde behoorde" (cursivering van mij). Geldt dit ook voor Augustinus, de grote vertegenwoordiger van de leer van de erfzonde? Helas is ook het te spaarzame gebruik van de bronnen misleidend. Zo citeert hij de *Excarpus Cummeani*, een in de achtste eeuw in het noorden van het Frankische rijk gecompileerd werk, als het zevende-eeuwse Ierse boeteboek van Cummeanus.

Een algemeen probleem van deze bundel is het ongedifferentieerde gebruik van de term 'heidendom'. De ene keer gaat het om de Griekse of Romeinse religies, een andere keer om de taboes van het Oude Testament, dan weer om "Germaans" of "Keltisch" heidendom en dan is er ook nog plaats voor "oude kosmisch-filosofische inhouden" (p. 170). Daarnaast wordt het christendom voorgesteld als een ahistorische grootheid, die puur religieus-ethisch van aard was. Elk afwijken hiervan wordt gezien als een concessie aan "het heidendom". 'Christendom' en 'heidendom' zijn hiermee analytische concepten geworden en geen historische entiteiten meer. Als zodanig vertroebelen ze eerder het zicht op het geloof uit vroeger tijden dan dat ze dit verduidelijken. Desondanks biedt deze bundel een aantal toegankelijke studies over goeddeels onbekende aspecten van de middeleeuwse cultuur. – Rob Meens, Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis, KU Nijmegen.

Hemelse trektochten. Broederschappen in Maastricht 1400-1850. Door Th.J. van Rensch [e.a.]. Maastricht: Stichting Historische Reeks Maastricht, 1990. (Vierkant Maastricht, 16). 164 p., ill.; f24,50; ISBN 90-70356-55-4. Besteladres: Postbus 4171, 6202 PB Maastricht

Bij gelegenheid van de zevenjaarlijkse Heiligdomsvaart was in 1990 te Maastricht in de Sint-Servaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk een tentoonstelling ingericht onder de titel 'Hemelse trektochten'. Bij deze tentoonstelling verscheen in een naar het formaat van de boeken als 'Vierkant Maastricht' gedoopte lokale historische reeks een boek met dezelfde titel. Meteen moet gezegd worden dat de titel, zeker in combinatie met de ondertitel, misleidend werkt. Bij hemelse trektochten denkt men aan religieuze manifestaties waarin een ruimtelijke dynamiek centraal staat, zoals processies, bedevaarten en ommegangen. Welnu, dergelijke manifestaties komen inderdaad in twee hoofdstukken aan de orde, namelijk in het tweede, waarin Jos Koldewij Maastricht als bedevaartstad behandelt (89-104), en in het derde, waarin Régis de la Haye de geschiedenis van de Maastrichtse Heiligdomsvaart of 'heiligdomskermis' samenvat (107-121). Deze twee hoofdstukken vormen echter geenszins de hoofdmoot van het boek, noch wanneer men op de omvang let, noch wanneer men let op de nieuwe informatie die zij bieden. De hoofdmoot daarentegen wordt gevormd door het eerste hoofdstuk, waarin Jacques van Rensch de Maastrichtse broederschappen beschrijft (7-88). Aan de drie nu reeds genoemde hoofdstukken zijn er nog twee toegevoegd, waarin de kunsthistorici Mieke de Kreek en Jos Koldewij de schatkamers van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Sint-Servaaskerk voorstellen (123-150). De reden voor deze toevoeging is gelegen in het feit dat de twee schatkamers betrokken werden bij de tentoonstelling in beide kerken. Daarmee is het hybride karakter van dit boek al aangegeven, een karakter dat het jammerlijke gevolg is van een te sterke aanhechting van het boek aan de tentoonstelling. De afzonderlijke hoofdstukken brengen interessante informatie, maar ze hebben nauwelijks een inhoudelijke relatie met elkaar.

Het artikel van Van Rensch brengt gegevens uit archivalia en literatuur bij elkaar over de circa 35 broederschappen (de congregaties van de jezuïeten niet meegerekend) die Maastricht tot aan de opheffing van de lekenverenigingen door de Franse bezetters in 1797 gekend heeft. Het jaartal 1850 in de ondertitel is dus enigszins misleidend. De broederschappen worden afzonderlijk besproken, gerangschikt naar de parochiekerk, het klooster, de wijkkapel of het gasthuis waaraan ze verbonden waren. De aandacht gaat vooral uit naar de

organisatie en de financiële huishouding van de broedersschappen, klaarblijkelijk omdat daar de meeste gegevens over bewaard zijn. Wat nu de betekenis van de broedersschappen voor het sociale en religieuze leven in de stad Maastricht is geweest, vernemen we niet. De lezer moet zelf de sporadische indicaties bij elkaar sprokkelen over de sociale functie van de broedersschappen, over de rol van ontspanning en gezelligheid, over diachrone verschuivingen in de vroomheidsbeleving en dergelijke. De benadering van de auteur blijft beperkt tot een klassieke institutionele beschrijving. Van recent broederschapsonderzoek uit binnen- en buitenland vinden we geen spoor, ook niet in de bibliografie (154), die vrijwel uitsluitend lokaal-historische publikaties vermeldt.

De bijdrage van Koldeweij over Maastricht als bedevaartstad steunt voornamelijk op zijn in 1985 verschenen dissertatie. Hij bespreekt herkomst, motivatie en ervaringen van de pelgrims die Maastricht bezochten. Ook aan de herinneringen die zij meenamen besteedt hij kort aandacht; een uitvoeriger publikatie over Maastrichtse pelgrimstekens stelt hij in het vooruitzicht (158, noot 29). Ofschoon het artikel van De la Haye, zoals deze zelf aangeeft, voornamelijk op oudere literatuur steunt, biedt het toch enkele belangwekkende aanvullingen. Eén daarvan is de suggestie, gebaseerd op te Parijs bewaarde aflaatbrieven, dat de Heiligdomsvaart in Maastricht minstens anderhalve eeuw ouder is dan tot dusverre op grond van de oudste uitdrukkelijke vermelding in 1391 werd aangenomen (109-110). De artikelen over de schatkamers besteden aandacht aan de ligging van de kamers, hun inhoud en de zorg die daaraan besteed werd.

Ieder artikel is rijk geïllustreerd, deels zelfs in kleur; afbeelding A op 68 is helaas in spiegelbeeld afgedrukt. Het boek pretendeert niet het laatste woord te zeggen over de aangeerde onderwerpen. Het is wel informatief en nodigt uit tot verder onderzoek. En dat is geen geringe verdienste. – Peter J.A. Nissen.

Herwaarden, J. van. *Op weg naar Jacobus. Het Boek, de Legende en de Gids voor de pelgrim naar Santiago de Compostela.* Hilversum: Verloren, 1992. (Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen [van de Erasmus Universiteit Rotterdam], 6). 192 p., ill.; f37,50; ISBN 90-6550-008-1.

Dit boek is de grondig herziene uitgave van het in 1983 verschenen *O, roemrijke Jacobus, bescherm Uw volk. Pelgrimsgids naar Santiago* (gewijzigde uitgave in 1985). Dat deze pelgrimsgids zoveel aandacht verdient, weet Van Herwaarden in de omvangrijke inleiding (p. 15-114) die voorafgaat aan de uit het Latijn vertaalde *Gids voor [van] de pelgrim*, op overtuigende wijze duidelijk te maken. De *Gids* is – en dit geldt grotendeels ook voor de vier andere boeken waarmee hij samen het zogenaamde *Boek van Sint Jacobus* (bewaard gebleven in de naar paus Calixtus II vernoemde en te Santiago bewaard gebleven *Codex Calixtinus*) vormt – namelijk een “cultuurhistorisch document van de eerste orde” (10). Met de vaste hand van iemand die zeer vertrouwd is met het onderwerp, schetst Van Herwaarden de lange ontstaansgeschiedenis (vanaf het vroege christendom tot in de twaalfde eeuw) van de Jacobuslegende en -verering in Spanje en daarbuiten. Stap voor stap worden de *Gids* en het *Boek* in een context geplaatst die bijzonder complex is. Zo heeft de Jacobusverering niet alleen een belangrijke rol gespeeld bij de strijd van de christenen tegen de moren, maar ook bij aanspraken van de bisschoppen van Asturië/Galicië op het kerkelijk primaatschap van Spanje, en bij het behoeden van de eigen Spaanse identiteit tegenover Franse invloeden. Wat bijzonder treft in het inleidende gedeelte is het inlevingsvermogen dat Van Herwaarden met betrekking tot het middeleeuwse bedevaartswezen aan den dag legt. Een zinsnede als “(...) de rest van de legende [de uitbouw van de Jacobuslegende ná de Karolingische tijd] tart het redelijk verstand, maar illustreert de overtuigingskracht van de fantasie in dienst van het geloof” (53) is kenmerkend voor het timbre van dit boek.

Het tweede gedeelte van *Op weg naar Jacobus* bestaat uit de geannoteerde Nederlandse vertaling van de *Gids* (117-181). Dat we hier te maken hebben met een inhoudelijk rijk geschrift, is (na de eerdere uitgaven) al vaker opgemerkt. Vooral de wijze waarop de vermoedelijke auteur, de geleerde vagant Aimeri Picaud, de Navarrezes diskwalificeert als een

bandeloos en onbetrouwbaar volk, spreekt tot de verbeelding (128-130). Vanwege de toch wel onmiskenbaar gekleurde bril waarmee deze Picaud zijn tijdgenoten bekijkt, lijkt mij deze pelgrimsgids als bron interessanter voor de historische (differentiële) psychologie dan voor de historische volkskunde. – Charles Caspers.

Hiller, Hubertus. *Untertanen und obrigkeitliche Jagd. Zu einem konflikträchtigen Verhältnis in Schleswig-Holstein zwischen 1600 und 1848.* Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1992. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 27). 122 p.; ISBN 3-529-02476-7.

In Duitsland is het vak *Jagdwissenschaften* een respectabele wetenschappelijke discipline die onderzoek naar juridische, politieke, economische, culturele aspecten en de historische ontwikkeling van de jacht genereert. Het is ook een discipline die de jacht *sui generis* behandelt, waarbij aan de sociale verhoudingen tussen jagers en maatschappelijk veld waarbinnen de jacht gestalte krijgt, weinig aandacht wordt geschonken. De studie van Hiller zet zich nadrukkelijk af tegen de 'jagdwissenschaftliche' benadering. In de voetsporen van Hans Wilhelm Eckardt's invloedrijke werk *Herrschaftliche Jagd, bäuerliche Not und bürgerliche Kritik. Zur Geschichte der fürstlichen und adligen Jagdprivilegien vornehmlich im südwestdeutschen Raum* (1976) levert Hiller een bijdrage enerzijds aan de historische en rechtsvolkskunde en anderzijds aan de sociale historie van de jacht in (Noord-)Duitsland. Hij hanteert een 'sociaal-kritisch' perspectief, waarin de vaak conflictueuze relatie tussen overheid en volk, heren en boeren, hegemoniale en volkscultuur centraal staat. Het gaat hierbij om een beschrijving van de toenemende bemoeienis van de overheid met 'traditionele levenssferen' – zoals collectieve gebruiksrechten – door een steeds strengere regel- en wetgeving en de instelling van controlerende instanties.

Na een uiteenzetting van de ontwikkeling van de jachtwetgeving tot aan de afschaffing van heerlijke jachtrechten in 1848, richt de auteur zich op het spanningsveld tussen jachtprivileges en plattelandsbevolking, overtreding en bestraffing van stroperij en de positie van het jachtpersoneel. Sinds de elfde eeuw werd in grote delen van Europa de toegang tot de jacht in toenemende mate beperkt, doordat de landsheer, de adel en clerus exclusieve rechten deden gelden op de wildstand. In de loop van de zestiende eeuw werd het jachtrecht van de klerus (tengevolge van de reformatie) aanzienlijk beperkt, handhaafde de grondbezittende adel zijn jachtrechten op eigen grond, was de opkomende burgerij buitengesloten van het recht op jachttuioefening en lag het jachtprivilege bij de landsheer. Dit landsheerlijke jachtprivilege omvatte jachtrechten op eigen en andermans grond. De jacht op zogenaamd 'edel wild' (alle hertesorten) was te allen tijde en op alle percelen die zijn grondgebied omvatte voorbehouden aan de landsheer. Terwijl adel en clerus dit privilege dienden te respecteren, was de plattelandsbevolking verplicht herendiensten te verrichten ten behoeve van zowel de grondbezitter als de landsheer. De jachtpassie van adel en landsheer drukte zwaar op de boeren. Niet alleen moesten zij mankracht en materieel vrijmaken om te assisteren bij de jachtpartijen van de heren, maar ook was het hun verboden vee in de bossen te drijven, hun honden vrij te laten lopen, en zagen zij hun akkers verwoest en oogsten vernield door nietsontziende jachtstoeten en vraatzuchtig wild. De jachtheren namen krachtige maatregelen ter bescherming van het wild, waardoor de wildstand groeide ten nadele van boerenbedrijven en bosbouw. Een en ander leidde tot groeiende sociale spanningen op het platteland. Jachtpersoneel had tot taak niet alleen een omvangrijke wildstand te handhaven, maar ook de stroperij en houtdiefstal de kop in te drukken. Conflicten tussen jachtpersoneel en lokale bevolking waren aan de orde van de dag. Jachttopzieners, vaak gerecruiteerd uit de plattelandsbevolking, kampten met een loyaliteitsconflict, dat nog verder verscherpt werd door een gebrekkige bezoldiging. Een door de jachtheer ingesteld premiesysteem – extra beloning voor het vangen van stropers – gaf aanleiding tot een harde bejegening van stropers om in de gunst van de jachtheer te blijven. Voor de lokale bevolking was jachttopziener meestal een bliksemafleider: de toorn van het volk richtte zich in eerste instantie tegen deze fysiek aanwezige vertegenwoordiger van de jachtheer.

In de zeventiende eeuw bereikten heerlijke jachtrechten in Noord-Duitsland hun hoogtepunt. In de achttiende eeuw, aldus suggereert de auteur, kregen economische belangen echter de overhand. Liberaliserende tendensen deden zich op jachtgebied gelden: burgers konden met eigen grondbezit ook het recht op de kleinwildjacht verwerven, en een omvangrijke wildstand moest wijken voor een commerciële exploitatie van land- en bosbouw. Naarmate geldinkomsten uit land- en bosbouw een grotere rol speelden in de handhaving en uitbreiding van de landsheerlijke invloedssfeer, was de landsheer steeds meer geneigd de eigen jachtpassie aan banden te leggen. Pas met de revolutie van 1848 verdwenen heerlijke jachtrechten definitief. Het jachtrecht werd gebonden aan grondbezit met als gevolg dat grondbezittende boeren de wildstand decimeerden. Volgens de auteur gebeurde dit om wildschade aan landbouwgewassen tegen te gaan. De gedachte dat boeren, net als eertijds de landsheer en de adel, voor hun vermaak jaagden, komt bij hem niet op. Een uitspraak als: "Die Liberalisierung des Jagdrechts brachte also lediglich der landbesitzenden Bevölkerung Vorteile – die unterbäuerlichen Schichten mit wenig oder keinem Landbesitz blieben von den Veränderungen ausgenommen", illustreert het economisch-deterministisch denken van Hiller. De dynamiek in de verhouding jachttheer en lokale bevolking, heren en boeren, jachtopzieners en stropers wordt volgens hem door economische factoren bepaald. Het economisch determinisme dat als een rode draad door Hillers studie loopt, doet vreemd aan in het licht van het baanbrekende werk van Eckardt. Die heeft overtuigend aangetoond dat de economische betekenis van de jacht – hoewel niet onbelangrijk – slechts één aspect is dat in ogenschouw genomen moet worden om opkomst, consolidatie en neergang van jachtprivileges te kunnen begrijpen.

Eckardt heeft reeds met nadruk gewezen op sociaal-culturele en symbolische aspecten van jachtprivileges en het verzet daartegen. Niet het afschaffen van landsheerlijke jachtprivileges in 1848, maar het vasthouden aan deze privileges behoeft verklaring. Met name in het onderzoeksgebied van Hiller, in Noord-Duitsland, was de commercialisering van de landbouw en de commerciële exploitatie van bossen al op gang gekomen, terwijl jachtprivileges gehandhaafd bleven: vanuit economisch standpunt een nogal irrationele maatregel. Anders dan Hiller betoogt, hadden jachtprivileges een cruciale symbolische betekenis. Ze vormden de uitdrukking van de machtsaanspraken van de landsheer op grondgebieden die niet zijn eigendom waren, maar wel deel uitmaakten van zijn invloedssfeer. Door de eigenaren, de adel, te dwingen zijn privilege op de jacht op edelwild te respecteren, bracht hij zijn macht symbolisch tot uitdrukking. Door de lokale bevolking te verplichten ten behoeve van de landsheerlijke jacht herendiensten te verrichten, strekte zijn macht zich uit over alle geledingen van de samenleving. Het belang van dit symbolische aspect blijkt uit maatregelen tegen stroperij die niet als overtreding maar als misdadig gezien en gestraft werd: als orde-ondermijnende daad, als verzet tegen de landsheerlijke macht.

Hiller wuift een interpretatie van stroperij in termen van sociaal verzet al te gemakkelijk weg. Vanuit zijn economisch-deterministische visie neemt hij het op voor de stropers: ze zouden stropen om zich van vlees te voorzien of om zich economisch te verrijken. En hoewel hij de gegevens zelf aanreikt, staat hij niet stil bij de symbolische aspecten van de geldstraffen voor stroperij. Deze geldstraffen zijn niet afgemeten aan de vleeswaarde van het gestroopte wild, maar aan de jachtwaarde. Slechts de jachtwaarde – een door de perceptie van jagers gedefinieerde waarde – kan verklaren waarom een betrapte stroper voor een wild zwijn, ree en haas evenveel geld, namelijk twintig *Reichsthaler* moest neertellen. Hoewel deze wildsoorten qua vleeswaarde verschillen, worden zij door Duitse jagers in één categorie geplaatst, namelijk in de categorie kleinwild. Zoals Eckardt laat zien, moeten we in dit licht ook de lijfstraffen voor stropers begrijpen, zogenaamde 'spiegelende' straffen die tot doel hadden de 'misdadiger' te vernederen en in zijn eer aan te tasten. Hiller gaat volledig voorbij aan de symbolische dimensie van de stroperij. Hoe belangrijk deze dimensie is, blijkt uit onderzoek naar de jacht in deze eeuw. Nu de economische betekenis van de jacht marginaal is, blijkt dat antagonismen tussen heren en boeren, tussen jagende en niet jagende grondeigenaars blijft voortbestaan. De symbolische lading van dit antagonisme tekent zich scherper dan ooit rond de jacht af. – Heidi Dahles.

Hofman, Bert. *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek.* Hilversum: Verloren, 1993. 396 p., ill.; f79,-; ISBN 90-6550-363-3. Tevens verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht.

Met dit fraai uitgegeven proefschrift wordt voor het eerst sinds lange tijd weer uitgebreid aandacht besteed aan het zestiende-eeuwse schriftuurlijke lied. Het biedt een overzichtelijk beeld van het zestiende-eeuwse schriftuurlijke lied van de calvinisten. Dankzij Hofmans intensieve speurwerk is nu ook een goede bibliografie van de oudste 'losse' schriftuurlijke liederen en de vanaf 1550 verschenen verzamelbundels beschikbaar (zie bijlage I tot en met VIII). De auteur kon bij het samenstellen van dit overzicht gedeeltelijk steunen op de in 1900 verschenen (bibliografische) studie van F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens*.¹ Voor de inventarisatie van het aanbod in de periode 1566 - ca.1600 moest echter veel pionierswerk verricht worden, want Wieder hield in zijn proefschrift het 'wonderjaar' 1566 als bovengrens aan. De gedachte hierachter was dat het schriftuurlijke lied na dat jaar door de opkomst van de psalmen en geuzenliederen voor de calvinisten zijn betekenis verloor.

Het is juist dit idee, dat ook ten grondslag ligt aan W.A.P. Smits *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw* (Groningen/Batavia 1939), dat Hofman bestrijdt. De theorie van de afnemende interesse voor het schriftuurlijke lied onder calvinisten in de tweede helft van de zestiende eeuw is volgens Hofman te lang onaangevochten gebleven. Zijn doel is met *Liedekens vol gheestich confoort* "bepaalde gegroeide misverstanden" (p. 18-19) uit de weg te ruimen. Dat de tijd rijp is voor een nieuwe visie op het ontstaan van het schriftuurlijke lied en het belang daarvan voor de hele Reformatie, is onlangs al gebleken. In recent historisch onderzoek werd namelijk al Smits aanneming dat de beweging van de Moderne Devotie overging in de Hervorming ontkracht (120-123). Dat duidt op zelfstandige ontwikkelingen van verschillende reformatorische stromingen in de zestiende eeuw en, zegt Hofman, op onafhankelijke tradities in 'liedculturen'. Hofman toetst daarom in deze dissertatie of Smit terecht aannam dat in de zestiende eeuw door de calvinisten aanvankelijk doopsgezinde liedbundels gebruikt werden (78-79 en hoofdstuk VII).²

Hofman wil aannemelijk maken dat de calvinisten in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen zij onder alle verschillende hervormers de boventoon gingen voeren, direct eigen liedboeken begonnen uit te geven, samengesteld uit zowel oude als nieuwe liederen. De oude, reeds bestaande liederen werden door drukkers en samenstellers van deze zestiende-eeuwse calvinistische liedboeken van 'doperse smetten' gezuiverd. Hofman geeft voor deze inhoudelijke zuiveringen bewijzen, die gebaseerd zijn op analyses van de aangebrachte veranderingen in de inhoud en op de gezindte van drukkers, samenstellers en dichters. De bespreking van de oudste overgeleverde bundel, de *Veelderhande Liedekens* uit 1556, heeft een sleutelpositie in de argumentatie. Hofman concludeert, anders dan Smit, dat deze bundel "weliswaar een contingent doopsgezinde liederen bevat, maar in zijn totaliteit een in sacramentaris-gereformeerde zin gecorrigeerd liedboek met voortgaande reductie van rooms-katholieke en zelfs doopsgezinde invloeden is" (248). De conclusie moet zijn dat de gereformeerden vanaf het eerste uur hun eigen liedbundels hadden.

Deze gedachte laat aan duidelijkheid weinig te wensen over, maar wordt door Hofman niet altijd even sterk onderbouwd. Daarvoor is zijn werkwijze bij het vaststellen van de calvinistische identiteit van een liedboek soms te subjectief en te weinig controleerbaar. Zijn analyses van de inhoud van de liederen zijn niet steeds even overtuigend, onder meer omdat wordt gewerkt zonder een duidelijke definitie van 'het doperse element'. Hofman zoekt in liederen naar "uitgesproken doperse opvattingen over de volwassendoop, de overheid, het eedzweren enz." (165-166); als hij deze niet vindt noemt hij een lied gereformeerd. Het is de lezer niet volstrekt duidelijk waar de grenzen liggen, en ook Hofman zelf lijkt er af en toe moeite mee te hebben. Verwarrend zijn in ieder geval uitspraken als deze: "Men herkent daarin de geest van de sacramentariërs, waarin trouwens ook doopsgezinden zich tot op zekere hoogte konden vinden" (166). Hofman redeneert in zijn inhoudelijke besprekingen eerder op basis van gevoelens dan van argumenten. Dat is bijvoorbeeld te zien aan een passage op p. 115. Daar wordt besproken dat een versregel die in een bundel van 1558

luide: 'Dus wilt betrouwen in *Godt des vreden*', na 1581 blijkt te zijn veranderd in: 'Dus wilt betrouwen in *God alleen*'. Hofman noemt dit "een duidelijke verbetering in hervormde geest". Maar waarom is dit een verbetering? In welk opzicht is de tweede versie meer hervormd? Dergelijke vragen komen op, maar worden niet beantwoord. Het gevolg daarvan is dat Hofmans conclusies eigenlijk alleen door goed in de gereformeerde leer ingewijden op juistheid te controleren zijn. Dat maakt dat deze dissertatie in zekere zin moeilijk toegankelijk is.

Het nauwkeurig analyseren van alle beschikbare historische, inhoudelijke en bibliografische gegevens van de liedbundels, zoals dat door Hofman in de hoofdstukken IV tot en met VIII gebeurt, heeft als groot voordeel dat stukje bij beetje de geschiedenis van de liedboeken gereconstrueerd kan worden. Met informatie over drukkers, dichters en samenstellers, die door andere onderzoekers aangedragen wordt, kan het door Hofman geschetste beeld steeds verder ingevuld worden. Dat werd al bewezen door een publikatie van P. Valkema Blouw in *Quaerendo* 22 nr. 4 (1992) 245-272, nog net voor de verdediging door Hofman van zijn proefschrift verschenen. Valkema Blouw toont daarin aan dat niet Nicolaes van den Berghe, zoals Hofman veronderstelt (250), de drukker van de *Veelderhande Liedekens* uit 1556 is geweest, maar Frans Fraet. Hofmans ideeën kunnen door dit soort publikaties gesteund en eventueel bijgesteld worden.

Het laatste hoofdstuk in *Liedekens vol gheestich confoort* is gewijd aan het gebruik van de schriftuurlijke liederen door de calvinisten. Het behoort tot de meest interessante delen van Hofmans studie. Hofman probeert hierin de rol van het schriftuurlijke lied in het dagelijks leven van de zestiende-eeuwse calvinisten te achterhalen. Als het geestelijk lied vanaf het ontstaan van het calvinisme zo belangrijk was dat snel eigen bundels gedrukt werden, dan moet aan het zingen ook een plaats in het leven van de gelovigen toebedacht zijn, is de gedachte hierachter. Hofman bespreekt in dit hoofdstuk de context van de liedteksten: hij vraagt zich onder meer af welke doelen de naast de liederen afgedrukte bijbelverzen hadden, waar en wanneer gezongen werd en welke eisen aan het zingen gesteld werden. In de contextuele gegevens is voor Hofmans stelling over het bestaan van zestiende-eeuwse calvinistische liedbundels bewijsmateriaal te vinden, dat zijn analyses van de inhoudelijke veranderingen van de teksten kan ondersteunen. Op dit gebied valt nog veel te onderzoeken: ook indrukken en ervaringen van gebruikers zouden bijvoorbeeld licht kunnen werpen op de identiteit van bepaalde bundels. Hopelijk vindt Hofman, die als geen ander vertrouwd is met deze materie, tijd en gelegenheid om ons met meer, niet op de inhoud van de liederen gebaseerde, bewijzen van zijn gelijk te overtuigen. – Els Stronks, Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde, Universiteit Utrecht.

1. F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566* ('s-Gravenhage 1900; reprint: Utrecht 1977). De na 1900 gedane vondsten worden in bijlage IX van *Liedekens vol gheestich confoort* vermeld, zie p. 383.

2. Met de term 'calvinisten' duidt Hofman één specifieke groep zestiende-eeuwse hervormers aan, die na 1560 de boventoon voerde in de Reformatie. Daarnaast onderscheidt hij nog twee groepen, namelijk: 1) een "ongedifferentieerde groep bezwaarden" uit de eerste uren van de Reformatie (1525-1545), aangeduid met de term 'sacramentariërs', en 2) radicalere hervormingsgezinden die zich uit deze groep ontwikkelden (1545-1560) en braken met de katholieke kerk, door Hofman aangeduid met de term 'gereformeerden' (33).

Houtzager, H.L. *Wat er in de kraam te pas komt. Opstellen over de geschiedenis van de verloskunde in Nederland.* Rotterdam: Erasmus Publishing, 1993. 96 p., ill.; f35,-; ISBN 90-5235-051-5.

Van een uitgeverij met de naam Erasmus Publishing mag verwacht worden dat ze boeken uitgeeft die, wat wetenschappelijk niveau en leesbaarheid betreft, deze humanist eer aandoen. Blijkbaar denkt men daar in Rotterdam anders over. Tenminste als het boekje van Houtzager over de verloskunde in Nederland maatgevend mag zijn. Bij het lezen sloeg bij mij verbazing al snel om in ergernis. Het boekje met twaalf gebundelde opstellen over verloskunde heeft kop noch staart. De schrijver springt met zijn onderwerpen van de hak op de tak

en valt regelmatig in herhaling. Zo besteedt hij aandacht aan de instrumentele verloskunde (verlostang en baarstoel) en aan de opleiding van de beroepsgroep. Tevens krijgen enkele markante personen speciale aandacht (William Langly, Frederik Ruysch, Fokert Snip en Hendrik van Deventer).

De auteur wil "de lezer enige informatie verschaffen over een onderdeel van de geneeskunde, dat wat de uitoefening er van betreft, zo oud is als er mensen zijn". Op zichzelf een streven dat prijzenswaard is en waaraan in Nederland ook duidelijk behoefte bestaat. Houtzager is echter niet de man om deze leemte op te vullen. Hij geeft er althans geen blijk van op de hoogte te zijn van de stand van zaken van het historisch onderzoek in deze subdiscipline. In het bij elk opstel gevoegde literatuuroverzicht, geeft hij zonder uitzondering minstens een publikatie van eigen hand. Maar hij is blijkbaar niet vertrouwd met de voor dit terrein relevante inzichten die enkele recente uitgaven bieden. Zo ontbreekt de studie van Jacques Gélis, *De boom en de vrucht* (Franse uitgave 1984, vertaling uit 1987), de bundel *Een kind onder het hart* (uit 1987) en het proefschrift van H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep* (uit 1992).

Het meest storend vind ik de bijna denigrerende en belerende wijze waarop Houtzager naar de zeventiende- en achttiende-eeuwse verloskundigen kijkt en hen terechtwijst. Elke zijn vak serieus nemende historicus krijgt een zin als deze toch niet uit zijn pen: "Kan deze Zuid-Nederlander [Palfyn] berispt worden, omdat hij er misschien met andermans geheim vandoor is gegaan, dan is de Chamberlain familie nog meer te blameren, omdat zij een voor de mensheid zo vernuftig instrument tot eigen profijt een eeuw lang geheim wist te houden" (p. 31).

Om nog een andere reden is Houtzager geen Erasmiaan: aan de leesbaarheid van het boek wordt onnodig afbreuk gedaan door het overmatig gebruik van jargon. Waarom *neonatus* gebruiken, als pasgeborene een even duidelijke term is, waarom *uterus* voor baarmoeder en *obstreticus* voor verloskundige? De verklarende woordenlijst achterin is in dezen niet meer dan een doekje voor het bloeden. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Kaiser, Hermann. *Ein Hundeleben. Von Bauernhunden und Karrenköttern. Zur Alltagsgeschichte einer geliebten und geschundenen Kreatur.* Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg / Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1993. (Materialien zur Volkskultur – nordwestliches Niedersachsen, 19). 173 p., 136 ill.; DM 25,-; ISBN 3-923675-35-6.

Vanuit de huidige tegenstelling tussen de behandeling van troeteldieren en dieren die via de bio-industrie in hapklare brokken worden geconsumeerd schetst Kaiser de geschiedenis van menselijk gedrag ten aanzien van honden. Hierbij plaatst hij kanttekeningen bij de algemeen aanvaarde, maar zijns inziens geromantiseerde, voorstelling dat de industriële revolutie aan deze scheefgroei ten grondslag zou liggen.

Het zwaartepunt van het onderzoek ligt op de achttiende en negentiende eeuw en beperkt zich geografisch gezien tot het gebied tussen de rivieren Weser en Ems. Toch besteedt hij ook aandacht aan de zeventiende eeuw, met name waar het gaat om de verschillen in behandeling van jachthonden en van boerenhonden. In gebieden waar de vorsten fervente jachtliefhebbers waren, hadden honden van eenvoudige komaf het zwaar te verduren. In het gunstigste geval werden ze ingezet om de jachtmeute van de vorst, die wegens het dure onderhoud doorgaans niet meer dan negentig honden omvatte, te versterken tot een aantal van 200 of meer. Pas op dat moment had een meute een redelijke status. Maar meestal werden deze statusoverwegingen overschaduwed door de angst dat dezelfde honden ook buiten de officiële jacht achter het wild zouden aangaan. Deze bezorgdheid leidde soms tot verordeningen om alle jagende boerenhonden van een knuppel aan hun halsband te voorzien, dan wel om ze af te maken of te verminken. In hoeverre deze verordeningen daadwerkelijk werden nageleefd, is helaas niet uit de archieven op te maken.

Het gedrag van de hondebezitters uit de lagere regionen van de bevolking komt duidelijk aan bod in de hoofdstukken over het gebruik van de hond als trekkracht. Door de toenemende bevolkingsdichtheid in de steden in het begin van de negentiende eeuw steeg de

vraag naar voedsel en veranderde de distributie. Melk werd niet langer vervoerd en gevent per melkjuk, maar met behulp van een hondekar. In Berlijn en omstreken hanteerde men daartoe een vierwielige handkar die gemakkelijk tot hondekar voor allerlei doeleinden kon worden omgebouwd. In Hamburg en omgeving gaf men de voorkeur aan een hoge tweewielige handkar die uitsluitend werd gebruikt voor het vervoer van melkbussen. Bij dit type kar werd de hond niet voor de kar gespannen maar onder de as. Zeer waarschijnlijk is deze kar geïntroduceerd vanuit Engeland. In het Nederlands-Duitse grensgebied kwam daarnaast een type voor dat ook bekend was in België, Nederland, Engeland en Zwitserland, namelijk een lage tweewielige kar speciaal vervaardigd voor hondtractie. Deze kar was favoriet bij boeren omdat de hond gemakkelijk en snel kon worden ingespannen, hetgeen veelal meerdere keren per dag nodig was. Voor de landbouwers, met name voor de boerinnen, in het grensgebied was de hondekar een uitkomst toen de zuivelproductie omstreeks 1880 sterk toenam. De afgelegen ligging van weiden en boerderijen impliceerden intensief transport. Werd er in de wei gemolken, dan moest de melk naar de boerderij worden gebracht en als deze ver van de inzamelhalte van de zuivelfabrieken lag, kwam daar nog eens het transport naar de straat bij. Voor kleine bedrijven was de handkar, het juk of de fiets voldoende, maar dan moest het om niet meer dan twee melkbussen gaan.

Aangezien het gebruik van trekhonden na de Tweede Wereldoorlog als een wat gênant hoofdstuk uit het recente verleden werd ervaren, is er weinig over dit onderwerp gepubliceerd. Voor de meeste musea lag dit gebied van de landbouw buiten hun interesse. Alles wat met de zuivelfabrieken te maken had gold immers als modern en was niet 'hölzern' genoeg om op te stijgen tot een museumwaardige representant van het oude boerenbedrijf. Een andere reden voor de gebrekkige documentatie ziet Kaiser in het gegeven dat het hier ging om vrouwenwerk dat lange tijd nauwelijks belangstelling genoot.

De verandering van opvattingen speelde eveneens sterk door in de interviews die Kaiser hield met diverse eigenaren van hondekarnen (door honden aangedreven installaties die dienden om boter te maken). Zij beweerden dat hun toestellen tot omstreeks 1900 of op zijn laatst vlak voor de Eerste Wereldoorlog gebruikt waren. Kaiser constateerde echter dat de besproken karninstallaties rond 1900 nog gemoderniseerd waren en dat ze in een goede conditie verkeerden: duidelijke aanwijzingen voor een relatief recent gebruik. Kennelijk vond men deze realiteit te ongemakkelijk. Waarschijnlijk ging het in het Duitse grensgebied in de praktijk niet veel anders dan in Oost-Nederland, waar, zoals blijkt uit de documentatie van het Nederlands Openluchtmuseum, enkele karninstallaties bekend zijn die tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog zijn gebruikt. De honden werden hier, behalve voor het karnen, tevens ingeschakeld om de eerste wasmachines aan te drijven.

Al lezende becroop me het eigenaardige gevoel dat het door Kaiser bijeengebrachte materiaal zijn stelling ten aanzien van de industrialisatie op zijn minst aanvecht. Afgezien van de excessen van adellijke jachtliefhebbers (waarvan omvang en effect niet duidelijk zijn) moet men welhaast concluderen dat de boerenhonden door hun bazen steeds meer als krachtbron werden ingeschakeld bij de dagelijkse werkzaamheden. Dit komt overeen met de opvatting zoals Karel Davids die in zijn studie *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989) heeft verwoord, dat in de negentiende eeuw als gevolg van de industrialisatie het hoogtepunt valt van het voortdurend optimaliseren van het gebruik van dieren. Het is jammer dat Kaiser dit Nederlandse boek niet kent. Een andere vreemde omissie in Kaisers notenapparaat (er is geen literatuurlijst) vormt de studie van Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England, 1500-1800* (Harmondsworth 1983). Het gebruik van dit werk had Kaisers onderzoek in een breder theoretisch kader kunnen plaatsen en er een grotere internationale reikwijdte aan gegeven. Niettemin geeft zijn boek een helder verslag van gedegen onderzoek in archieven en kranten, waarbij ook beeldmateriaal en gebruiksvoorwerpen in combinatie met interviews zijn betrokken. Het vormt als zodanig een mooi geïllustreerde catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Niedersächsisches Freilichtmuseum Cloppenburg. Dit museum stelt zich ten doel om het

veelbelovende thema 'mens en dier' in de toekomst nader uit te werken en aandacht te schenken aan de cultuurgeschiedenis van paard, rund, varken en schaap. – Renate van de Weijer, Nederlands Openluchtmuseum Arnhem.

Die Kartoffel. Geschichte und Zukunft einer Kulturpflanze. Hg. Helmut Ottenjann und Karl-Heinz Ziessow. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg, 1992. (Arbeit und Leben auf dem Lande, 1). 399 p., ill.; ISBN 3-923675-30-5.

Samen met een viertal andere cultureel en agrarisch-historisch georiënteerde musea wil het *Nedersächsisches Freilichtmuseum Cloppenburg* in de toekomst tentoonstellingen en catalogi gaan verzorgen over volkskundige, sociaal- en agrarisch-historische thema's. Met dit bovenregionale, inter-institutionele en interdisciplinaire tentoonstellingsverband hoopt men niet alleen kostenbesparend te werken en aantrekkelijker te kunnen zijn voor een groter publiek, maar bovendien ook breder en intensiever wetenschappelijk onderzoek te kunnen realiseren. Het eerste coöperatieve produkt, dat gepresenteerd werd ter gelegenheid van de opening van een nieuwe tentoonstellingshal bij het Openluchtmuseum Cloppenburg, is een tentoonstelling gewijd aan de veelzijdige geschiedenis van de aardappel in Europa. De keus viel op dit onderwerp, omdat Nedersaksen, met name het westelijk deel, het kernland van de aardappelverwerking en -veredeling in de Bondsrepubliek is.

Deze bij de tentoonstelling behorende catalogus omvat 21 bijdragen. Hij is onderverdeeld in een historisch/cultuurhistorisch en een landbouwkundig/botanisch deel. Beide secties bestaan weer uit een algemeen gedeelte en vervolgens uit regionale bijdragen (in het historische deel) of uit exemplarische studies. Onder de laatste subafdeling vallen bijdragen van diverse aard, zoals een regionale beschrijving van de aardappelteelt, een artikel over een kunstverzameling toegespitst op de aardappel, twee (voor de moderne situatie heel interessante) artikelen over de geschiedenis en huidige betekenis van industriële, aardappelverwerkende bedrijven etc. De bundel besluit met een uitvoerige bibliografie van oude en nieuwe publikaties over de aardappel (respectievelijk literatuur van vóór en na 1900).

Algemeen bekend is dat de aardappel van oorsprong een Zuid Amerikaanse plant is, die pas na de ontdekking van de Nieuwe Wereld inheems geworden is in Europa, en die zich sindsdien een vaste plaats in het dagelijkse voedingspatroon verworven heeft, zij het met nationale en regionale frequentieverschillen. Merkwaaardig genoeg gebeurde de opname ervan in de landbouw (en dus ook in de voeding) niet meteen in de zestiende eeuw, maar pas vanaf de achttiende eeuw. Voor zover de aardappel in de tussenliggende periode in Europa bekend was, had hij hoofdzakelijk betekenis als botanische curiositeit in de siertuinen van vorsten, elite en geleerden, die – wanneer men dat wenste – eventueel ook nog gegeten kon worden. Het onderzoek naar deze vroege geschiedenis van de aardappel op ons continent wordt onder meer bemoeilijkt door een niet geringe spraakverwarring die tot het midden van de achttiende eeuw standhield. In de literatuur wordt de plant namelijk niet alleen onder verschillende benamingen beschreven, maar ook met diverse andere planten verwisseld (55-64).

Ook al is de aardappel in die vroegste periode vanwege zijn uniciteit met enige regelmaat op vorstelijke eettafels verschenen, als voedingsmiddel sloeg hij in de hogere kringen niet aan en raakte hij zelfs al spoedig in vergetelheid. Des te opmerkelijker is dan ook zijn vrijwel onstuitbare opmars sinds de achttiende eeuw in het overgrote deel van Europa, een beweging overigens die zich niet – zoals bij vernieuwingen meestal gebruikelijk is – vanuit de hogere kringen naar de sociaal lagere groepen uitbreidde, maar in omgekeerde richting plaatshad. In tegenstelling tot de meeste nieuwe voedingsmiddelen is de aardappel dus geen dalend, maar een stijgend cultuurgood. Ook dit bijzondere diffusieverloop van de aardappel is algemeen bekend. In de bundel wordt hier uiteraard – met name in de historische afdeling – aan gerefereerd, maar merkwaaardig genoeg is er maar één bijdrage waarin er expliciet op in wordt gegaan. Ik kom hier nog op terug.

Omdat de tweede innovatiegolf zowel cultureel als sociaal- en landbouwhistorisch gezien aanzienlijk interessanter is dan de eerste, richt de catalogus zich daar in het bijzonder

op. Het meest uitvoerig en diepgaand worden de ontwikkelingen beschreven in de inleidende, nationaal-vergelijkende bijdrage over de receptie van de aardappel in diverse Westeuropese landen van de hand van *Karl-Heinz Ziessow*. Hij onderzoekt de voorwaarden waaronder de aardappel in een land in de landbouw en de voeding werd opgenomen. Uiteindelijk wijt hij het per land verschillende tijdstip van introductie aan een complex geheel van ecologische, landbouwtechnische, politieke, sociaal-economische en vooral demografische factoren; ook hongersnoden en oorlogen speelden er een rol bij. De aardappel vond het snelst ingang in gebieden met een hoge graad van zelfvoorziening, alsmede in regio's waar een groot overschot aan arbeidskrachten bestond (14-44). In de andere, overwegend op Duitsland of één enkele Duitse regio georiënteerde artikelen komen de meeste van deze factoren terug. De betekenis van elke factor verschilt gradueel, soms ook essentieel, per land en per regio, hetzij alleen in relatie tot de verspreiding, de teelt, de bereiding van de aardappel of de eetgewoonten, hetzij ook met betrekking tot een combinatie van deze aspecten.

Juist het herhalend effect van het steeds weer terugkomen van dezelfde (maar regionaal verschillend uitwerkende) omstandigheden waaronder de aardappel zich in de achttiende en negentiende eeuw bekendheid verwierf, geeft de bundel zijn overtuigingskracht. Vrijwel steeds verscheen de aardappel het eerst in gebieden met schrale grond, waar men regelmatig met voedselschaarste te kampen had. Omdat geen enkel gewas zulke hoge opbrengsten opleverde, verzachtte de aardappel de gevolgen van de structurele zwakte van de landbouw in dergelijke streken. In het artikel van *Ulf Wendler* is deze determinant het meest uitvoerig en overtuigend uitgewerkt (163-185).

Verder won de aardappel snel terrein in regio's waar het kleinbedrijf, eventueel gekoppeld aan huishoudelijkheid, overheerste. Steeds weer deed zich daarbij hetzelfde patroon voor: één enkele ondernemende boer begon met de teelt van aardappelen en tien of vijftien jaar later waren vrijwel alle dorpelingen hem gevolgd. De aardappel hoefde geen verdere aanbeveling, hij bewees zichzelf. Het succes ervan overtuigde de laatste scepticus. Voor de traditionele instelling die de boer altijd is toegedicht, blijkt weinig grond te zijn. Wanneer het nut van een verandering maar overtuigend genoeg was, was de boer heel flexibel en paste hij zich gemakkelijk aan de nieuwe omstandigheden aan. Overigens kwam de aardappel in dit soort regio's toen vrijwel nog niet als akkerbouwgewas voor. Voor de markt werd hij nauwelijks geproduceerd. In eerste instantie is hij een produkt van de kleine boer geweest die hem voor privédoeleinden (voedsel voor het gezin en als veevoer) teelde. Pas in de jaren '60 van de achttiende eeuw is hier en daar een eerste begin van een op de markt gerichte produktie waar te nemen. Uit een en ander valt te concluderen dat er in de armere streken geen mentale barrières overwonnen hoefden te worden om aardappelen te verbouwen en te eten, dit in tegenstelling tot de meer welvarende, landelijke gebieden, waar het gewas vaak wel op weerstand stuitte (65-78; 204-235).

De oorzaak van deze weerstand was ongetwijfeld het succes in met name de armere gebieden. Verder moet vooral ook de propaganda voor de aardappel worden genoemd waarin deze aanbevolen werd als uitermate geschikt voedsel voor de armen. Met de enorme bevolkingsgroei in de loop van de achttiende eeuw gingen verarming en toenemende verpaupering hand in hand. Sommigen zagen deze ontwikkeling met zorg aan. De propaganda had dan ook vanuit verschillende richtingen plaats. In Duitsland is vooral de inbreng van de *Volksaufklärung* interessant geweest. Het effect van deze stroming was bij de aardappel in elk geval belangrijker dan dat van de zogenaamde 'huisvaderliteratuur'. Waar de boer niet zelf op een of andere wijze met de aardappel in aanraking kwam, stimuleerden geleerden die dicht bij de bevolking stonden (artsen, geestelijken) en die de armoedige levensomstandigheden in hun plaats of regio wilden verbeteren, tot een experiment met dit nieuwe gewas dat zij zelf veelal alleen maar uit de literatuur kenden. Daarin verschenen er uitsluitend positieve berichten over. Het aandeel van deze vooruitstrevende notabelen beperkte zich niet tot aansporingen; ze zorgden onder meer ook voor pootgoed, gaven informatie over de teelt- en mestwijze en over het gebruik van de aardappel als veevoer en voor de menselijke consumptie. Een soortgelijke invloed ging uit van de activiteiten van lokale en regionale landbouwverenigingen (55-64; 65-78; 127-144; 145-162).

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat de nadruk in de catalogus meer valt op de aardappel als landbouwgewas, op de verspreiding ervan als cultuurplant, op de betekenis ervan in het dagelijks werk en op de ontwikkeling van geschikte landbouwapparatuur voor de verbouw ervan (zie voor het laatste vooral het overzichtsartikel van *Klaus Herrmann*, 237-273) dan op de aardappel als voedingsmiddel. Wel wordt dit laatste aspect in vrijwel elke bijdrage impliciet ergens op de achtergrond 'meegenomen'. Op grond daarvan kan vastgesteld worden, dat er rond 1770 als gevolg van grote graanschaarste een versnelling in het eten van aardappels plaatsvond. Eén van de vele factoren die dit begunstigten, is het grote aantal toepassingsmogelijkheden van de aardappel in de voeding geweest.

Net als bij de teelt kwam ook het inzicht in de mogelijke bereidingswijzen van de aardappel experimenteel tot stand. Bij een nieuw produkt moet de wijze waarop het het best gegeten kan worden immers nog 'uitgevonden' worden. Aardappelen bleken niet alleen gekookt, gebakken, gestoofd of geroosterd te kunnen worden, maar in Duitsland werden ze ook – naar het voorbeeld van de daar gebruikelijke graanprodukten – tot Knödel of Klöße gekookt, of als bestanddeel toegevoegd aan de groenteschotel. Verder kon er nog salade, brij, brood, wijn of brandewijn en aardappelmeel van gemaakt worden. Enkele van deze bereidingen zijn op het niveau van aanbevelingen blijven steken; de meeste sloten echter wel ergens bij de regionale eetgewoonten aan. Op deze manier heeft de aardappel in de verschillende streken een eigen plaats in het bestaande eetpatroon gekregen.

De enige bijdrage die expliciet aan de voedingsaspecten van de aardappel is gewijd is die van *Günter Wiegelmann*. Hij is ook de enige die aandacht schenkt aan het vrij opmerkelijke diffusieproces ervan dat, zoals eerder gezegd, in omgekeerde richting verliep. Hij doet dit door zich de vraag te stellen hoe de aardappel in de burgerlijke keuken, en zelfs in de feestmaaltijd, terecht kon komen, terwijl hij de naam had typisch armeluisvoedsel (zelfs veevoer) te zijn. Er is namelijk niet alleen sprake van een stijgend diffusieverloop in sociale, maar ook in functionele zin; dit laatste wil zeggen opklimming van de alledaagse maaltijd naar het feestmaal. Om dit proces te volgen zoekt Wiegelmann naar het verschijnen van aardappelrecepten in enkele kookboeken bestemd voor de burgerlijke keuken en vervolgens naar de frequentie waarmee elk type recept in een kookboek voorkwam. Het blijkt dat zowel de sociale als de functionele opwaardering van de aardappel in de loop van de negentiende eeuw plaats hadden, en dat men daarbij voor de burgerij andere, nieuwe, meer verfijnde bereidingswijzen propageerde. Het onderscheidend vermogen van de toebereiding maakte het dus mogelijk, dat de aardappel bij de burgers op tafel kon verschijnen, niet alleen in de alledaagse maaltijd, maar zelfs in het feestmaal. Gezien de frequentie van de recepten gebeurde dit in Duitsland in de eerste plaats als salade, en verder als patates frites, aardappelfrikadellen en dergelijke. Ten onrechte is de langdurige afwezigheid van de aardappel in feestmenu's toegeschreven aan traditie en behoudzucht. Het is eerder aan de specifieke verspreiding van de aardappel te wijten (79-92).

Zowel inhoudelijk als qua vormgeving en formaat is deze catalogus zonder meer indrukwekkend te noemen. Ook de interdisciplinaire aanpak blijkt zeer succesvol. Omdat het een studie is, waarin de aardappel zowel vanuit een cultuur-, sociaal- en agrarisch-historische perspectief, alsook vanuit de botanie wordt benaderd, draagt ze niet alleen nieuwe bronnen en tal van tot nu toe verspreid gepubliceerde onderzoeksresultaten aan, maar ruimt ze ook het interpretatiekader. Doordat nieuwe feiten en weinig bekende kennis aan het licht zijn gekomen, konden er verrijkende conclusies worden getrokken. Er kan dan ook zonder meer gesteld worden, dat het cultuurwetenschappelijke onderzoek naar de geschiedenis van de aardappel door dit tentoonstellingsproject duidelijk een stuk verder is gebracht en dat het een gedegen standaardwerk heeft opgeleverd. Toch blijft er altijd iets te wensen over.

Gezien de aard van de samenwerkende musea is het niet vreemd dat er niet meer bijdragen gewijd zijn aan de betekenis van de aardappel voor de stedelijke bevolking. Juist op dit punt blijven er na lezing nog vragen open. Doordat de verspreiding vooral regionaal uitgewerkt is, geeft de bundel inzicht in de opname van de aardappel op het platteland, waar hij, om deel van het algemene eetpatroon te kunnen gaan uitmaken, eerst in grote hoeveelheden

den geteeld moest worden. Er gaapt echter een kloof tussen de invoering van de aardappel op het platteland en het gegeven dat hij in het industriële tijdperk massavoedsel werd voor de industriearbeiders. Bekend is dat de aardappel de voeding van de groeiende bevolking door zijn enorme opbrengsten zeker heeft weten te stellen. Op diverse plaatsen in de bundel wordt er tussen neus en lippen ook aan dit feit en aan het enorme belang van de aardappel in de industriële periode gerefereerd, maar hoe is dit proces precies verlopen? Via de plattelandsstadjes in aardappelverbouwende regio's? Ontstond er een directe vraag vanuit de industriesteden? Of creëerde de landbouw misschien zelf die vraag door de produktie van dit gewas met zijn enorme opbrengsten flink te laten stijgen? Ongetwijfeld heeft de in die periode heersende algehele armoede ertoe bijgedragen. En mogelijk heeft de Volksaufklärung ook in de steden haar invloed doen gelden, maar nergens in de bundel wordt hierop expliciet ingegaan. Juist vanwege het bijzondere diffusieverloop van de aardappel is dit als een lacune te beschouwen. De hoge kwaliteit van de bundel doet echter verwachten, dat er een stimulerende werking van uit zal gaan op het onderzoek in diverse wetenschappen. Misschien zullen dus ook dit soort vragen binnen afzienbare tijd geen vragen meer zijn. – Jozien Jobse.

Kok, J. *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914.* Hilversum: Verloren [en] Historische Vereniging Holland, 1991. (Hollandse Studiën, 27). 176 p., ill., tab., graf., krt.; ISBN 90-70403-29-3.

Vergeleken met het spannende artikel dat de auteur in 1987 samen met J. Koster publiceerde over onwettige geboorten in Noord-Holland in de eerste helft van de negentiende eeuw¹ stelt deze als vervolg op dit onderzoek verschenen dissertatie enigszins teleur. Vanuit volkskundig oogpunt was met name de vraag prikkelend in hoeverre de gevonden regionale verschillen in de percentages onwettige geboorten een aanwijzing vormden voor het bestaan van mogelijke streekculturen. In dit boek keert deze term niet terug, vermoedelijk omdat het al in het artikel opgeworpen bezwaar daartegen, de veronachtzaming van sociale of godsdienstige verschillen binnen een streekcultuur, de overhand heeft gekregen. Nu geeft de auteur voor de hele negentiende eeuw eerst een beeld van de ruimtelijke verschillen en van de veranderingen in de tijd van de onwettige geboorten in de provincie, vervolgens gaat hij na met welke omstandigheden of ontwikkelingen, op godsdienstig, sociaal, economisch en demografisch vlak, deze zouden kunnen samenhangen. In beide compact beschreven, maar uiteraard zeer arbeidsintensieve operaties maakt hij op een bewonderenswaardig inventieve, pragmatische en kritische wijze gebruik van de beschikbare bronnen. Daarentegen kenmerkt zijn interpretatie van de gezochte verbanden zich door een zekere rigiditeit. Omdat alleen de keuze gelaten wordt tussen de aan- of afwezigheid van een verband, en wel op het niveau van de provincie als geheel, verbaast het eigenlijk niet dat de invloed van geen van de aangevoerde factoren positief gewaardeerd kan worden. De zin van deze werkwijze lijkt ook beperkt, aangezien buitenechtelijke geboorten, zoals in het laatste hoofdstuk wordt benadrukt, een betrekkelijk uitzonderlijk verschijnsel waren. Slechts in enkele specifieke gevallen werd opvallend afgeweken van de algemeen aanvaarde norm dat alleen getrouwde vrouwen een kind krijgen: temporeel, in de bekende piek van de buitenechtelijkheid begin jaren '20, regionaal, o.a. in de Noordzeekustgebieden en in de steden, en sociaal bij arbeiders aan grote openbare werken, de vrijwel buiten de samenleving staande zogenaamde polderjongens. Hierbij wijst de auteur op sociale ontworteling, in beide eerste gevallen veroorzaakt door economische achteruitgang, als verklarende factor. Iets dergelijks geldt voor de enige groepen waar aan het eind van de eeuw nog buitenechtelijkheid voorkomt: losse en ongeschoolde arbeiders, en jongeren. Zij staan buiten de door alle andere sociale lagen gedeelde cultuur waarin de behoefte zich te conformeren aan de eisen van respectabiliteit overheerst en zijn evenmin in staat zich anticonceptiva aan te schaffen. Na het uitvoerige voorafgaande betoog komt deze acceptabele, maar vrij traditionele conclusie enigszins als een anticlimax. Maar

daar staat tegenover dat dit resultaat slechts door de eerder uitgevoerde eliminatie van andere verklaringswegen bereikt kon worden. – J. Helsloot.

1. Jan Kok en Jilles Koster, "In onegt geteeld". Ontwikkeling en regionale verscheidenheid van onwetlige geboorten op het platteland en in de kleine steden van Noord-Holland, 1812-1850', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987) 272-308.

Loo, L.F. van. *Arm in Nederland 1815-1990.* Meppel/Amsterdam: Boom. 204 p., ill.; f37,50; ISBN 90-5352-025-2.

Van Loo beschrijft op basis van bronnenstudie hoe de armoede zich in de periode van 1815-1990 in Nederland ontwikkeld heeft. Hij gaat ook in op de vraag hoe de armen hun armoede beleefden en hoe zij probeerden te overleven. Armoede wordt volgens Van Loo bepaald door (a) algemene factoren (hoogte van lonen en prijzen, natuurlijke omstandigheden), (b) individuele factoren (leeftijd, fysieke gesteldheid, gezinssamenstelling en opleiding) en (c) sociaal-politieke factoren (van plaatselijke naar overheidsmaatregelen).

In het eerste deel, over de periode 1815-1890, schetst Van Loo de economische, demografische en politieke ontwikkelingen. De laagste sociale groeperingen van de samenleving maakten in die tijd circa 60 à 70% van de bevolking uit en ongeveer de helft van de toenmalige bevolking kan volgens Van Loo tot de armen gerekend worden. De omvang van de armoede werd mede bepaald door schommelingen in de lonen en voedselprijzen en door de uitwerking van strenge winters en epidemieën. De invloed hiervan op de omvang van de armoede werd versterkt door de individuele fysieke en geestelijke conditie van de mensen. Van Loo geeft daarbij enkele impressies van hele generaties van armen. De levensomstandigheden waren over het algemeen niet best (eenzijdig voedsel, slecht drinkwater, weinig kleding, en slechte huisvesting). De arme helft van de bevolking bestond globaal uit (1) geschoolde ambachtslieden, (2) losse arbeiders, (3) vrouwen en arbeidsongeschikten. De tweede en in ieder geval de derde groep hadden bijna permanent moeilijkheden. Met scharrelarbeid, het verrichten van klusjes, het kopen op de pof, bedelarij en dank zij de armenzorg kwamen deze mensen door het leven.

In het tweede deel, waarin de periode 1890-1945 behandeld wordt, wijst Van Loo op kenmerkende ontwikkelingen van de samenleving zoals: industrialisatie, betere hygiënische en medische voorzieningen, toename van de politieke organisatie van bevolkingsgroepen en groei van de bevolking met circa 30%. De welvaart nam toe en sommigen uit de lagere sociale groeperingen deelden in die veranderingen. Het belangrijkste echter was dat de visie dat een mens in bepaalde omstandigheden recht heeft op ondersteuning, veld won en dat de sociale wetgeving opgezet werd. Het percentage van de bevolking onder de armoedegrens (met een inkomen onder de belastingvrije voet) daalde in twintig à veertig jaar tot circa 15%. In deze periode treft men de armen vooral aan onder bejaarden, invaliden, grote gezinnen (vooral ongeschoolde losse arbeiders), jonge weduwen, de mensen die niet onder een steunregeling vielen en kleine zelfstandigen. Deze mensen probeerden met vrouwen- en kinderarbeid een beetje loon te verdienen en waren verder aangewezen op hulp van burens en familie, op het kopen op de pof, op het belenen bij de lommerd en op de illegale wegen van bedelarij, prostitutie, steunfraude en diefstal.

In het derde deel, over de periode 1945-1990, behandelt Van Loo de armoede in de verzorgingsstaat. In deze periode kwamen goede sociale voorzieningen voor ouderen, werklozen, weduwen en wezen en arbeidsongeschikten tot stand. Na 1973 volgden economische inzinkingen en begon een nieuwe tweedeling tussen rijken en armen zichtbaar te worden. De veranderingen op de arbeidsmarkt eisten hun tol: in de agrarische en in de industriële sector nam de werkgelegenheid af. Lichamelijk werk maakte plaats voor hoofdwerk. Vooral onder laaggeschoolden groeide het aantal werklozen. Het sociale milieu blijkt, volgens Van Loo, bij deze ontwikkelingen een factor van betekenis te zijn: over het algemeen is de startpositie van kinderen die opgroeien in arme gezinnen slechter dan van andere kinderen. Armoede veranderde in deze tijd van fysieke armoede in relatieve armoede. Armoede werd meer en meer bekeken in relatie tot het welvaartspeil van de samenleving. Volgens berekeningen

zouden er in 1987 onder de bevolking 10% bestaansonzeker zijn geweest (mensen met 50-95% van de bijstandsnorm) en 17% minimalen (mensen met 95-110% van de bijstandsnorm). Na 1945 trof Van Loo de armen vooral aan onder ongeschoolde en geoevende arbeiders, illegalen, kleine zelfstandigen, mensen met flexibele arbeidscontracten, langdurig werklozen, arbeidsongeschikten met minimumuitkering, bejaarden met enkel AOW en éénoudergezinnen. Onder hen komen allochtonen, thuislozen en vierde-wereldarmen veel voor. De strategieën van deze mensen om rond te komen variëren van het beperken van uitgaven, hulp van de familie en budgetteren tot het afsluiten van leningen en het uitvoeren van illegale handelingen.

De absolute armoede als zichtbare armoede, honger en vernederende afhankelijkheid is vrijwel verdwenen in Nederland, maar er is nieuwe, relatieve, armoede voor teruggekomen, concludeert de auteur.

De aandacht van Van Loo voor economische, demografische en sociaal-politieke ontwikkelingen plaatst zijn overzicht van armoede in een historische context. Zijn inkleuring van de beleving van armoede en zijn beeld van de overlevingsstrategieën van armen dragen ertoe bij dat de lezers een breed beeld van armoede voor ogen gesteld krijgen. De nadruk die de auteur legt op het tijdgebonden karakter van armoede lijkt me een winstpunt voor het gesprek over deze thematiek. Een nadeel van het boek vond ik dat de cijfermatige gegevens niet overal duidelijk gerelateerd worden aan andere gegevens. Het vermelde gegeven bijvoorbeeld dat er bij een loon van f5,50 per week in 1868 een huishuur van f0,60 betaald werd, betekent mijns inziens dat ongeveer 11% van het inkomen aan huur besteed werd. Vandaag de dag zal er echter in veel gevallen een hoger percentage van het loon aan huishuur besteed dienen te worden. Bij mij komt dan de vraag op wat de zeggingskracht van dergelijke getalsvoorbeelden is. Ook de spanning die er bestaan heeft tussen de armenzorg door particuliere instellingen (zoals de kerken) en door de overheid is een thematiek die in dit boek helaas nauwelijks toegelicht wordt. Voor een goed begrip van de armenzorg en de houding tegenover de armoede lijkt mij dat wel wenselijk. Deze kanttekeningen nemen niet weg dat Van Loo een waardevol overzicht van de ontwikkelingen van de armoede in Nederland gegeven heeft, dat van belang is voor de huidige discussie over armoede in onze verzorgingsstaat. – Hans Jonker, Drachten.

Prak, Niels L. *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1991. X + 276 p., tatr. ill.; f90,-; ISBN 90-6275-719-7.

Naar eigen zeggen heeft Prak twintig jaar gewerkt aan dit boek over bijna anderhalve eeuw Nederlandse woningbouw. De ambities van de auteur waren dan ook niet gering. Ten gevolge op het befaamde standaardwerk van Meischke en Zantkuyl over het woonhuis van 1300 tot 1800¹, wilde hij de lijn doortrekken tot aan de tweede wereldoorlog.

Dat bracht met zich mee dat zowel de matig gedocumenteerde periode van de nabloei van het traditionele burgerhuis, als de overvloedig beschreven opkomst van de moderne blokken- en seriebouw beschreven moesten worden. Zowel de ambachtelijke als de industriële bouwtechnieken, zowel de klein- als de grootschalige organisatievormen; zowel de treurige revolutiebouw der speculanten als de zorgvuldig gestileerde architectuur in opdracht van kunstzinnige particulieren en bevlogen volkshuisvesters. Daarnaast rekende Prak ook de ontwikkelingen in het materiaalgebruik tot zijn onderwerp, en ten slotte behoorden nog de maatschappelijke inbedding van het bouwbedrijf, het bouwbeleid van de diverse overheden en verschillende aspecten van de wooncultuur daartoe.

Om deze geweldige hoeveelheid stof te ordenen, werd gekozen voor een indeling in drie grote hoofdstukken, die de tijdvakken 1800-1870, 1870-1914 en 1914-1940 beslaan. Elk van deze hoofdstukken is weer onderverdeeld in een zevental nagenoeg identieke paragrafen, waarin achtereenvolgens de maatschappelijke context, de woningbouw voor arbeiders, het bouwtoezicht, de constructieve elementen, aspecten van hygiëne, verwarming en verlichting, de indeling van de huizen en, als laatste, stedenbouwkundige en stilistische ontwikkelingen aan de orde komen. Per periode volgen dan 25 'voorbeelden', met plattegronden,

foto's, en toelichtende teksten, die, waarschijnlijk afhankelijk van de beschikbare gegevens, sterk wisselen in omvang en gedetailleerdheid.

Prak is zelf de eerste die een aantal gebreken in zijn veelomvattende overzicht heeft aangewezen. Het meest opvallend is de geografische eenzijdigheid: "De verschillende steden en provincies zijn in de geselecteerde plattegronden niet evenredig vertegenwoordigd" (p. 3). Dat is een understatement, want van de 75 voorbeelden stamt meer dan tweederde uit de vier grote steden, terwijl de meeste provincies in het geheel niet, of slechts met één bouwwerk aanwezig zijn. De rechtvaardiging van deze selectie ligt vooral in de veronderstelde eenvormigheid binnen de Nederlandse bebouwing. Hier springt dadelijk een belangrijke tekortkoming van het boek in het oog. De auteur geeft namelijk tevens toe, ten aanzien van de periode 1800-1855 in vele opzichten in het duister te tasten. Het proces waarbij lokaal en regionaal bepaalde plattegronden en stijlkenmerken plaats maken voor een 'nationale' vormtaal onttrekt zich op deze manier aan nadere analyse, terwijl het daarbij toch gaat om één van de belangrijkste bouwkundige veranderingen binnen de behandelde periode. Het is in dat verband enigszins ironisch dat Meischke en Zantkuyl in de thans verschijnende, sterk uitgebreide tweede versie van hun boek de regionale typologie juist veel sterker beklemtonen, dan een kwart eeuw geleden en bovendien hun eindgrens naar 1850 hebben verschoven.²

De door Prak aangebrachte periodisering behoort in haar algemeenheid ook niet tot de sterkste elementen van het boek. Een duidelijk beginsel laat zich bij deze indeling eigenlijk niet aanwijzen. Er is geen relatie met de diverse stijlperiodes, noch met de veranderingen in de bouworganisatie of in de wet- en regelgeving. De zeer belangrijke Woningwet van 1901 bijvoorbeeld, valt 'ergens' in de tweede periode. Het gevolg van deze willekeurige afbakening is een onnodige versnippering. Wil men, om iets te noemen, inzicht krijgen in de ontwikkeling van toe- en afvoer van water, dan dient minstens op drie verschillende plaatsen gekeken te worden en hetzelfde geldt voor vele andere onderwerpen.

Naast een zekere onevenwichtigheid in de materiaalselectie en het ontbreken van lange ontwikkelingslijnen leidt de zeer brede opzet van het boek onvermijdelijk af en toe tot enige oppervlakkigheid. Zeer nadrukkelijk geldt dat voor de bespreking van de gevelarchitectuur, die weliswaar niet volledig veronachtzaamd wordt, maar er toch wel erg bekaaid van afkomt. Ook bepaalde woonhuistypen blijven onderbelicht. Kennelijk wilde Prak landhuizen en villa's niet geheel buiten beschouwing laten. De enkele voorbeelden die door het boek gestrooid zijn, kunnen echter nauwelijks recht doen aan de rijke schakering die juist dit soort huizen kenmerkt.

De kracht van het werk ligt dan ook vooral in de presentatie van de hoofdstroom van het Nederlandse bouwen, die zich richtte op eengezinsrijhuizen en op etagewoningen. De schrijver stelt hier een hoge mate van stereotypie vast, zodat het uitgekozen materiaal veel representatiever kan zijn. Bij veruit de meeste woningen na 1860 blijkt de woonverdieping te zijn opgebouwd uit een smalle beuk, met hal, gang, trap en keuken en daarnaast een brede met woon- en eetkamer, veelal 'en suite'. Vooral bij meergezinshuizen worden op dit thema vele variaties ontwikkeld, zoals aangebouwde achterhuizen en centrale portieken met hoge buitentrappen, zonder dat het basisstramen verloren ging.

Naast dit hoofdtype kwamen allerlei vrijere vormen voor, vanouds bij de individualistische woningen van de welgestelden, maar allengs ook in de sociale woningbouw, waar, vooral na 1918, met centrale halletjes en verspringende binnenmuren geëxperimenteerd werd. Evenmin tot het tweebeukige type behoorde aanvankelijk de nieuwbouw voor arbeiders, die tot na de eerste wereldoorlog voornamelijk uit een- en tweekamerwoningen bestond.

Vanuit volkskundig standpunt zijn Praks bevindingen over de veranderingen in de wooncultuur van belang. Om er enkele te noemen: in de nieuwgebouwde huizen van de sociale bovenlaag bleven geleidelijk de 'spreekkamers' (kantoortjes), de dessertkamers, van waaruit het voedsel werd opgediend, en natuurlijk de dienstbodenkamers achterwege. De eerdergenoemde compositie en vluchtigheid van het boek maken het moeilijk dit proces te precisieren. De laatste voorbeelden van deze drie fenomenen die ik bij Prak kon vinden, betreffen respectievelijk 1875-1880, 1928 en 1933.

Precies in de andere richting ging de moeizame uitbreiding van de arbeiderswoningen. Een treffend aspect daarbij is de voorrang die filantropen, ontwerpers en overheden eendrachtig geven aan de zedelijkheid boven het wooncomfort. Dat leidde ertoe dat de scheiding der slaapruiden van ouders, zonen en dochters de voorrang kreeg boven inpadige privaten en afzonderlijke keukens. Nog in 1932 achtte de rijksoverheid een kookplaats in een woonkamer en een uitgebouwd spoelhofje als wasgelegenheid voor de eenvoudigste nieuwbouw toereikend. Even opvallend is de neiging van veel proletarische bewoners om, dwars tegen alle functionaliteitsideeën in, zelfs in de kleinste meerkamerwoningen één vertrekje af te zonderen als de 'mooie kamer', ter imitatie van de betere standen.

Als eerste inventarisatie en poging tot overzicht is Praks boek een echt pionierswerk, dat alles bijeengenomen grote bewondering verdient en dat, zoals elke vroege synthese, een onmisbare schakel in de keten van het verdere onderzoek zal blijken te zijn. – P.C. van der Eerden, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam.

1. R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (Haarlem 1969).
2. R. Meischke, H.J. Zantkuyl e.a., *Huizen in Nederland* (Zwolle/Amsterdam 1993-).

Selten, P.J.H. *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941.* [Amersfoort]: Acco, 1991. 269 p.; f39,-; ISBN 90-5256-062-5.

Evenals voor andere levensbeschouwelijke groeperingen en voor de overheid vormde ook voor de Nederlandse katholieken het gedrag van jongeren tussen ongeveer twaalf en achttien jaar, in het bijzonder dat van jongens uit lagere sociale milieus, een probleem. De kans werd groot geacht dat deze met name in hun vrijetijdsbesteding op het verkeerde pad raakten. Om dat te voorkomen en hen te behouden voor het geloof en de eigen katholieke cultuur werden verscheidene initiatieven ontplooid en organisatievormen ontwikkeld. De auteur geeft daarvan in deze Nijmeegse dissertatie een fraai overzicht, zich beperkend tot de zorg voor jongens. Na incidentele voorlopers zoals de St. Jozefsgezellenverenigingen en afdelingen van enkele Vincentiusverenigingen werd vanaf de eeuwwisseling een systematische poging ondernomen om de jongeren aan de kerk te binden in zogenaamde patronaten. Daar konden zij aanvullend godsdienstonderwijs en allerlei praktische cursussen volgen, en zich verantwoord vermaken met spelletjes en verschillende culturele activiteiten. Tot in de jaren '20 had men daarbij redelijk succes, al werd nooit meer dan 25% van de doelgroep bereikt. Aan het eind van dit decennium deed zich een opmerkelijke omslag voor in de opzet van de jeugdzorg. De gedachte groeide dat de tot dan vrij schoolse en strak door geestelijken geleide vorming meer plaats diende in te ruimen voor eigen inbreng van de jongeren zelf. Die zou het beste tot zijn recht komen wanneer zij georganiseerd werden in betrekkelijk kleine groepen. Het voorbeeld van jeugdverenigingen in andere kringen en in het buitenland en de door de jeugdbeweging geïnspireerde adolescentiepsychologie droegen tot deze nieuwe benadering bij. Door het wegvallen van de overheidssubsidie voor de cursussen kwam bovendien het accent in de jeugdzorg steeds meer op de vrijetijdsbesteding te liggen. Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen ontstonden eind jaren '20, begin jaren '30 nieuwe typen jeugdverenigingen zoals de Jonge Wacht, de Kruisvaart en de R.K. Verkenner, die de patronaten goeddeels vervingen. De auteur laat zien welke denkbeelden aan de oprichting van deze verenigingen ten grondslag lagen, hoe hun groei en verspreiding over het land was en hun organisatiestructuur, en welke plaats zij innamen in het katholieke verenigingsleven als geheel. Daarbij schenkt hij ook aandacht aan de vele competentie- en afbakeningskwesaties die zich hebben voorgedaan. Voor ieder van de genoemde typen verenigingen schetst hij globaal hoe het daar in de praktijk toeging: bij de Jonge Wacht nam de vakopleiding nog een grote plaats in, de Kruisvaart was vooral gericht op vergroting van de betrokkenheid bij godsdienst en liturgie, terwijl bij de Verkenner het buitenleven en het kamperen centraal stonden. De auteur benadrukt dat van een jeugdbeweging, opgevat als een verenigingsvorm waarin de jeugd zelfstandig vorm gaf aan haar idealen, in katholieke kring geen sprake kon zijn. De leiding van volwassenen, en dan nog van priesters, werd onontbeerlijk geacht. Alleen bij de Verkenner hebben leden zich in de leiding een plaats naast de geestelijkheid

kunnen verwerven. Aan de katholieke jeugdverenigingen kwam in 1941 een voorlopig einde, toen ze door de bezetter werden opgeheven.

Het accent valt in deze studie op de uitwendige geschiedenis van de verenigingen en op de opvattingen die volwassenen daarover hadden; de belangrijkste bronnen zijn beleidsstukken en tijdschriften voor jeugdleiders. Mede gezien het karakter van de katholieke jeugdbeweging is deze opzet alleszins te verdedigen. Deze komt overeen met die van Johan Sturm in zijn boek over de gereformeerde jeugdzorg en -verenigingen (zie VB 16,2 (1990) 234-235). Beide studies bieden een bruikbaar kader voor verder onderzoek. Dat zou zich meer dan hier is gebeurd kunnen richten op de achtergronden van de jongeren en hun reacties op het gebodene, waaruit weer iets valt af te leiden over hun leefwereld en denkbeelden. – J. Helsloot.

Verhave, Joke en Jan Peter. *Jan de Prentenknipper (1798-1870). Zeeuwse volkskunst langs 's Heeren wegen.* Goes: De Koperen Tuin, 1993. 103 p., talr. ill. in kleur en zwart-wit; f59,90; ISBN 90-72138-27-9.

Men moet ze in goud vatten, die vlijtige onderzoekers die zich verdiepen in de geschiedenis van hun stad of streek. Met niet aflatende ijver steken ze al hun vrije tijd in het speuren naar gegevens. Na een soms vele jaren vergend onderzoek komen ze tenslotte met een schat aan materiaal op de proppen over een onderwerp dat zonder hun inspanningen zou zijn blijven liggen, maar nu een stukje vormt in de grote legpuzzel van de Nederlandse cultuur.

Een goed voorbeeld van zo'n project is het onderzoek van Joke en Jan Peter Verhave naar Jan de Prentenknipper. Dank zij de steun van een riant aantal sponsors verscheen onlangs een stevig boek met als ondertitel *Zeeuwse volkskunst langs 's Heeren wegen*. De speurtocht naar de Zeeuwse knipper en zijn werk begon in 1964 toen de bekende folklorist Hil Bottema, die was getroffen door het werk van de slechts bij zijn bijnaam bekende knipper, een oproep plaatste in de Provinciale Zeeuwse Courant. Een stroom van gegevens was het resultaat. Tal van Zeeuwse families bleken nog knipsels van Jan te bewaren. De knipper zelf bleef echter gehuld in een waas van roddels en legenden. Een toevallige vondst van een door muizen aangevreten krantebericht verschafte de sleutel tot de oplossing, doordat behalve de bijnaam ook de doopnaam van Jan de Knipper werd vermeld. Er volgde een speurtocht langs archieven en verzamelaars. Langzamerhand ontstond het beeld van een eenvoudige plaatsnijder die een uiterst kleurrijk bestaan leidde en het hoofd boven water wist te houden door onder andere prenten te snijden op bestelling. De knipper die zich om allerlei persoonlijke redenen het liefst verschool achter zijn bijnaam Jan de Prentenknipper, knipte een enkele keer uit de hand, maar zijn meeste werk is gesneden in papier en daarna in bonte kleuren geschilderd. Het oeuvre bestaat uit kerkboekprentjes, wensprenten of prenten ter herinnering aan bruiloften en jubilea. Het werk kan worden gerangschikt onder negentiende-eeuwse naïeve kunst, maar verraadt in de typografie van de opschriften, de evenwichtige opbouw van de voorstellingen en de verfijnde detailleringen de scholing die Jan als plaatsnijder had genoten. De symboliek omvat de gebruikelijke beelden zoals de pelikaan als teken van moederliefde, de faam en de hoorn des overvloeds. Aardig is de Bruegheliaanse situering van bijbelse verhalen tegen de achtergrond van het Zeeuwse landschap terwijl prenten van imposante Europese gebouwen moesten dienen als voorbeeld voor de tempel van Salomo en het paleis van David. Wellicht het interessantste zijn de prenten van Zeeuwse buitenhuizen en hofsteden. Met grote nauwkeurigheid zijn daarop de behuizingen van heren en boeren weergegeven. We zien inrijhekkens en fruitbomen, speelwagens en Zeeuwse paarden. Per bunder is aangegeven welke gewassen er werden verbouwd en wat voor vee er liep. Op de landerijen is men bezig met oogsten, vervoeren en opslaan. De in het boek beschreven levensgeschiedenis van Jan de Prentenknipper geeft een boeiend beeld van een bestaan rond het midden van de negentiende eeuw. Met het kleurige, in ruime mate in het boek afgebeelde werk, wordt ons een Zeeland voorgetoverd dat, als we de dagboeken van Hans Warren mogen geloven, sinds enkele decennia voorgoed tot het verleden behoort. – Ruud Spruit, Westfries Museum, Hoorn.

Vos, J.L.M. *'De Spiegel der Volksziel'. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugddidaculisme tijdens het interbellum.* Proefschrift KU Nijmegen. Nijmegen: [eigen beheer], 1993 (distributie SUN, Nijmegen). 464 p.; f69,50; ISBN 90-9005595-9.

Als ik op de voormalige subafdeling Volkslied van het P.J. Meertens-Instituut hardop het woord 'volkslied' uitspreek, kijken collega's me ontzet aan en vragen ze naar mijn gezonde verstand. Het woord is besmet. Men is hier omringd door planken vol literatuur met projecties van de meest uiteenlopende idealen op het begrip 'volkslied'. Het begrip is echter zelden helder gedefinieerd. Nog steeds geeft het aanleiding tot emotionele discussies, vooral wanneer het 'echte' volkslied in het geding is. Het zit diep, dat volkslied.

De historicus Jozef Vos heeft het als eerste gewaagd dit gebied vol terminologische en ideologische valkuilen in kaart te brengen. Hij is daarin in grote lijnen geslaagd en dat is een verdienste. Het uitgangspunt van zijn dissertatie was een bibliografie van volkslieduitgaven en van literatuur daaromheen, door hem zelf samengesteld ten behoeve van het Instituut voor Muziekwetenschap te Nijmegen. Op grond van die bibliografie heeft Vos een geschiedenis van de Nederlandse volksliedstudie en -beoefening geschreven, met als centrale vraag wat men in de loop van ruim een eeuw onder 'volkslied' heeft verstaan. Hij laat de volksliedstudie en -beweging culmineren in het bekende zangbundeltje van Jop Pollmann en Piet Tiggers, *Nederlands volkslied* (1941), waarvan een half miljoen exemplaren zijn verkocht. De naoorlogse generatie leerde hieruit liedjes zingen als 'Daar was laatst een meisje loos', 'Drie schuintamboers', 'Zeg kwezelke' enzovoorts. Dergelijke liedjes roepen nu in het gunstigste geval gevoelens op van nostalgie en dat maakt duidelijk dat Vos een afgesloten tijdperk behandelt.

Het eerste deel van Vos' studie bestrijkt de negentiende eeuw en is overwegend historigrafisch van aard. Het tweede deel, getiteld 'Muziek en gemeenschap', heeft een meer historisch karakter en is gewijd aan de rol van het volkslied in de katholieke en socialistische jeugdbeweging. Vos maakt een principieel onderscheid tussen liederen *door* en *voor* het volk: wat hij noemt 'het volkslied als autonoom verschijnsel' respectievelijk als 'dienstbaar medium'. Dit onderscheid is van groot belang: in tegenstelling tot wat men zou verwachten betreft het vroegste gebruik van het woord 'volkslied' liederen door de burgerij *voor* het volk geschreven, met het doel de 'gemene' liedjes van de gewone man door meer stichtende te vervangen. Men vindt ze in de bundels *Volksliedjens* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (vanaf 1789). In het kader van dit beschavingsoffensief komen bij Vos de veelomvattende pogingen tot zangonderricht en volkszangverbetering uit de negentiende eeuw aan bod, waarmee onder meer de basis werd gelegd voor het nog steeds bloeiende koorwezen. Een principieel andere belangstelling lag ten grondslag aan de activiteiten van literatuurhistorici en musicologen, die op zoek gingen naar oude liederen die ten dele nog onder het volk leefden: liederen *door* het volk, 'echte' volksliederen. De belangrijkste impulsen daartoe kwamen uit het buitenland, met name van de Duitse filoloog Hoffmann von Fallersleben. Zijn romantische interesse voor het oude Nederlandse lied was ingegeven door een geloof in een pan-germaanse volksgeest die zich onder meer in volksliederen zou manifesteren. Hoffmann was zijn tijd echter ver vooruit; tē ver, want hij oogstte in het Leidse universitaire milieu van 1821 slechts bulderend gelach met zijn vertolking van 'Het waren twee koningskinderen'. Meer weerklank vonden Hoffmanns ideeën in Vlaanderen, waar Willems, Snellaert en Coussemaker niet alleen uit de schriftelijke, maar ook uit de mondelinge overlevering putten. In het Noorden zou Gerrit Kalff pas in 1883 de draad van het onderzoek naar het middeleeuwse volkslied oppakken. Zijn letterkundige ontdekkingsreis kreeg een musicologische pendant in het werk van de Haagse bankier Daniël François Scheurleer, die de belangrijkste muzikale bronnen uit de zestiende eeuw ontsloot. Het is opmerkelijk, constateert Vos, dat de Noordnederlandse aandacht zo exclusief op de late Middeleeuwen en de zeventiende eeuw was gericht, dat wil zeggen op historische, schriftelijke bronnen. Een van de weinige uitzonderingen is de etnomusicoloog Jaap Kunst, die met zijn viool het volks- en muziekleven van het eiland Terschelling participierend observeerde (1915).

Als een rode draad loopt door Vos' betoog het natiebesef, dat door de onderscheiden bevolkingsgroepen verschillend werd beleefd en zich ook uitte in verschillende voorkeuren binnen het volkslied. Rooms-katholieken richtten zich bijvoorbeeld vooral op het middel-eeuwse lied van vóór de Hervorming, protestanten daarentegen zagen de geuzenliederen en Valerius' *Gedenck-clanck* (1626) als het hoogtepunt van het volkslied. Juist deze inkleuring van het begrip 'volk', meer als natie dan als sociale categorie, heeft voor veel verwarring gezorgd in de discussies over het volkslied.

Het tweede deel van Vos' boek plaatst het volkslied in ruimere kaders dan die van de beoefening van letterkunde en muziek, namelijk in die van levenshervorming, jeugdidealisme en gemeenschapskunst in de eerste helft van de twintigste eeuw. Uitvoerig beschrijft Vos de ontwikkelingen binnen de emancipatorische milieus van socialisten en katholieken, van AJC en Heemvaart. Opmerkelijk is de mate van overeenstemming tussen de idealen, vormen en methoden binnen deze zuilen: geheelonthouding, natuurbeleving, jeugdwerk, vrijere omgang tussen de seksen en vooral ook de lekenzangcultuur. Terwijl de verzuiling de meeste betrokkenen het uitzicht op de gelijkenis benam, besefte de leiding deze maar al te goed. Zo stond Piet Tiggers, zangleider van de AJC, in vriendschappelijk contact met Jop Pollmann, de volksliedtheoreticus die de zang van de katholieke jeugdbeweging stuurde. Het klinkt paradoxaal, maar ondanks alle ideologische verschillen was een groot deel van het zangmateriaal van de verschillende zuilen gelijk, inclusief de nationaal-socialisten. Interessant is de beschrijving van een zangcursus tijdens de oorlogsjaren, waarbij de kaderleden van socialisten, katholieken en anderen elkaar voor het eerst ontmoetten en ontdekten dat er meer overeenkomsten dan verschillen tussen hen bestonden.

Parallel aan de jeugdzang hadden muziekpedagogische hervormingen plaats, zoals die van Gehrels, Ward en Van Crevel. Terwijl de jeugdzang van elke artistieke ambitie was gespeend ('lekenzang'), beschouwden deze pedagogen het volkslied minder als een zelfstandig doel dan als een 'voorkunst', die de weg moest bereiden voor de amateuristische beoefening van kunstmuziek. Vos behandelt verder de Duitse Jugendbewegung, die ook in muzikaal opzicht modellen heeft geleverd voor de Nederlandse ontwikkelingen.

Vos besteedt veel aandacht aan Jop Pollmann, die de jeugdbeweging op het spoor van het volkslied zette. Pollmann zag het ware volkslied in zestiende- en zeventiende-eeuwse liederen en hun nazaten uit de mondelinge overlevering van de negentiende eeuw. Hij schreef een vlammend proefschrift, meer een pamflet dan een wetenschappelijke verhandeling, waarin hij zich onder meer realiseerde dat het Nederlandse volkslied – zijn terminologie – uit de zeventiende eeuw muzikaal grotendeels uit het buitenland stamde. Het 'eigene' van het volkslied, of juist het ontbreken daarvan, heeft de gemoederen danig beziggehouden.

In een 'Naspel' behandelt Vos de lotgevallen van de volksliedstudie na de oorlog, met name de oprichting van het Nederlands Volksliedarchief, het daaraan verbonden documentatiewerk van Marie Veldhuyzen en het veldwerk van Ate Doornbosch. Een zeer omvangrijke, thematisch geordende bibliografie besluit het werk.

Ik heb Vos' boek uitgespeld en er, bij vlagen, van genoten. Voor het eerst werden me verbanden duidelijk tussen boeken die ik tientallen malen had geraadpleegd maar nooit van A tot Z gelezen. Daarnaast heb ik de hoofdstukken over de muziek in de jeugdbeweging verslonden. Ook op dat gebied zijn grote lijnen zichtbaar gemaakt tussen talrijke groeperingen, methodes en bundeltjes die voor mij slechts losse namen waren. Vos' boek zal daarom zeker tot naslagwerk kunnen dienen voor diegenen die in de geschiedenis van volksliedstudie en -beoefening zijn geïnteresseerd.

De dissertatie heeft evenwel ook minpunten. In de eerste plaats, en dat is ook al door anderen geconstateerd, is de compositie van het boek verre van ideaal. Wijdlopigheid kenmerkt vele delen van het – stilistisch uitstekende – betoog. Lange samenvattingen van relevante en minder relevante literatuur rijgen zich aaneen. Er is ook geen evenwicht. Voorstadia worden soms even uitvoerig beschreven als de ontwikkelingen waar het eigenlijk om begonnen is. Kalffs *Het lied in de Middeleeuwen* uit 1883 wordt in ruim elf bladzijden behandeld, terwijl Van Duyse's *Het oude Nederlandsche lied* (1903-1907) ternauwernood één pagina krijgt

toebedeeld. Nu geldt Kalffs boek als een klassieker in de medioneerlandistiek, maar het wordt in actueel belang verre overtroffen door Van Duyse's werk, nog immer de bijbel van de Nederlandse liedstudie, in binnen- en buitenland. Kalff is weliswaar interessanter vanuit de vraag naar het volksliedbegrip, maar men gaat zich afvragen of een invalshoek die een dergelijke disproportie impliceert wel de meest geschikte invalshoek is voor een historiografie van de volksliedkunde.

Disproportioneel is ook de aandacht voor Jop Pollmann, aandacht die riekt naar persoonsverheerlijking. De passages over Pollmann illustreren een manco waaraan het boek op meer plekken lijdt: onevenwichtige oordeelsvorming. Vos levert bijvoorbeeld stevig kritiek op het zojuist genoemde boek van Kalff – een boek van meer dan een eeuw oud! Diens toentertijd baanbrekende hoofdstuk over de dichters en zangers van middeleeuwse liederen is voor hem alleen maar “uiterst speculatief”. Vos toont geen waardering voor Kalffs heldere formulering van het probleem van de relatie tussen tekst en context, tussen produkt en producent; een probleem waarop de huidige cultuurwetenschap zich weer de tanden stukbijt! Hij wil Kalffs produktietheorie toetsen aan recent, buitenlands onderzoek over onder meer troubadours en trouvères, scholaren en goliarden en slaagt er vervolgens niet in het verband te leggen met het door Kalff aangedragen Nederlandse materiaal, dat het gehele scala doorloopt van professionele minstrel tot en met bedelzanger. Dit kan toch moeilijk Kalff worden aangerekend. Vos tracht appels met peren te vergelijken. Zijn kritiek is op dit punt irrelevant.

In zijn paragraaf over geuzenliederen gebeurt iets dergelijks. Vos gaat, zoals vaker in zijn boek, te rade bij toenmalige critici. F. Kossmann vreesde dat de uitgave van het *Geuzenliedboek* door Kuiper en Leendertz (1924-25) een canoniserende invloed zou hebben, waardoor er minder aandacht zou zijn voor geuzenliederen op liedbladen – Kossmanns grote liefde. Herhaaldelijk relativeerde Kossmann zijn kritiek; ook hij zag natuurlijk in dat het een monumentale editie betrof. Vos echter maakt ervan dat Kuiper door zijn canonisatie de historische dimensie van het verschijnsel Geuzenliedboek buitenspel zou hebben gezet. Terwijl Kuiper juist nauwgezet het ontstaan van de liederen probeerde te reconstrueren, inclusief de mentaliteit vanwaaruit ze zijn geschreven! “De vraag naar ontstaan, verspreiding en gebruik, geplaatst in tijd en ruimte werden terzijde geschoven ten gunste van de opportune inhoud van (een gedeelte van) de Geuzenliedboeken”, aldus Vos. Toevallig heb ik pas een artikel voltooid over – inderdaad – ontstaan, verspreiding en gebruik van de geuzenliedboeken, geplaatst in tijd en ruimte (*De zeventiende eeuw* 10 (1994), in druk), en ik werd daarbij aangenaam verrast door de talrijke gegevens die Kuiper juist op deze punten heeft gedocumenteerd. Ik begrijp Vos' kritiek dan ook niet. Dat Kuipers pogingen om de inhoud van de geuzenliederen te karakteriseren “schipbreuk moesten lijden” omdat hij “zich blindstaarde op het oorzakelijke verband met de Opstand en op het geuzenlied als zelfstandig genre”: geen idee wat Vos bedoelt.

De kritiek op al die oude, weerloze boeken komt geforceerd over en doet vermoeden dat Vos ongaarne is afgeweken van zijn vertrouwde omgang met het materiaal: samenvatten. “De angst om niet volledig gedocumenteerd te zijn kan bij wijze van spreken gaan werken als een excuus om de oordeelsvorming uit te stellen”, bekent hij in de Verantwoording. Om eerlijk te zijn, van mij had die oordeelsvorming achterwege mogen blijven. Dit is niet bedoeld als persoonlijk verwijt: hier wreekt zich dat iemand, een historicus, een historiografie heeft geschreven van een vakgebied dat hij niet van binnenuit kent. Het lied is bovendien onderzoeksobject van verschillende disciplines: literatuurgeschiedenis, muziekwetenschap en volkskunde. Een goede kritische historiografie kan eigenlijk alleen door samenwerkende vertegenwoordigers van die disciplines worden geschreven.

Een bijzondere vorm van onbalans is Vos' dominante aandacht voor het katholicisme. De katholieke jeugdbeweging krijgt bij hem veel meer aandacht dan de socialistische. Van de rol van het volkslied binnen het protestantse volksdeel vernemen we zelfs helemaal niets. Toch bevatten talrijke stichtelijke protestantse gezangbundels uit de eerste decennia van de twintigste eeuw liederen uit Valerius' *Gedenck-clanck* en het Geuzenliedboek – die ook door Vos tot het volkslied worden gerekend. Bij de Protestantenbond koesterde men belang-

stelling voor middeleeuwse liederen en in het bundeltje *Nieuwe Neerbosch' zangen* deel I (1917) trof ik liederen aan van Bredero, Revius en Luijken. Vos had dit deel van de liedcultuur niet *a priori* mogen uitsluiten.

Tenslotte een opmerking over de materiaalkeuze. Vos baseert zich vrijwel uitsluitend op secundaire literatuur. Archiefonderzoek is alleen toegepast ten behoeve van de uitweidingen over Pollmann. Toch moet er over andere volksliedonderzoekers en -propagandisten nog veel te vinden zijn. Zo trof ik onlangs in het Haags Gemeentemuseum uitgebreide correspondentie aan van Scheurleer met vrijwel alle volksliedonderzoekers van zijn tijd, inclusief Van Duyse, Kalff en Mincoff-Marriage.

Deze kritische kanttekeningen ten spijt ben ik blij dat Vos' proefschrift er is. De grote lijnen zijn nu duidelijk en daarvoor verdient de auteur alle lof. Hier is pionierswerk verricht. Het boek is netjes uitgevoerd en bevat een schat aan wetenswaardigheden. Het zal menigeen dienstig zijn als compendium van de volksliedkunde. Al zal men dát woord niet graag meer in de mond nemen. – Louis Peter Grijp.

Vroom, W.H. *In tumultu gosico. Over relieken en geuzen in woelige tijden.* Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar vanwege het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in de Nederlandse Cultuurgeschiedenis, in het bijzonder de studie der voorwerpen, aan de Universiteit van Amsterdam op 12 februari 1992. Nijmegen: SUN, 1992. 48 p., 10 ill.; f14,90; ISBN 90-6168-368-8.

De studie der voorwerpen mag zich er niet toe beperken het voorwerp als een geïsoleerd object te beschouwen, maar dient het tevens en vooral te situeren binnen een grotere context. Dat bij deze laatste bezigheid vooral de cultuurgeschiedenis hulp kan bieden, demonstreert Vroom met zijn fraai uitgegeven inaugurale rede. De voorwerpen waarop hij zich richt, zijn relieken, die hij definieert als: "de lichamelijke resten van heilige, vereerde of bewonderde personen, maar ook de voorwerpen die hun hebben toebehoord en zelfs de voorwerpen die daarmee weer in aanraking zijn geweest" (p. 5). De waarde die relieken hebben (of hebben gehad) heeft weinig te maken met het materiaal waaruit of de kunstzinnigheid waarmee ze zijn vervaardigd, maar berust hoofdzakelijk op het feit dat ze "maatschappelijk in ere worden gehouden" (5). Indien deze maatschappelijke context verandert, kunnen relieken van hun voetstuk tuimelen. Ze zijn bijzonder kwetsbaar: afhankelijk van tijd, plaats en groep worden ze vereerd of verguisd, zorgvuldig bewaard of afgedankt. Na een korte schets van de grote sociale betekenis van relieken in de middeleeuwen (bijvoorbeeld als legitimatie van koninklijke macht of stedelijke rechten) concentreert Vroom zich op de periode van de Nederlandse Opstand tijdens de regering van koning Philips II († 1598). Vooral in deze tijd "kwam de scheiding der geesten in Europa op het gebied van kerk en godsdienst zeer duidelijk tot uiting in de sterk gepolariseerde houding ten aanzien van de relieken" (6). Reformators ontdeden zich van deze door hen verachte voorwerpen, katholieken daarentegen trachtten zoveel mogelijk relieken te redden en over te brengen naar veiliger oorden. Zo'n oord was het Escorial, dat koning Philips had laten bouwen ter nagedachtenis aan zijn vader Karel V. Gedreven door zowel een intense individuele verering van devotionalia als door politiek-ideologische motieven (gericht op eerherstel van alles wat de reformatie had vernietigd) slaagde Philips erin om in zijn klooster-paleis een van de grootste reliekenverzamelingen van zijn tijd aan te leggen. De collectie werd op professionele wijze beheerd door geleerden die het mede als hun taak beschouwden de relieken en de daarbij behorende bewijsstukken te toetsen aan minutieus historisch-kritisch onderzoek.

Na zijn beschrijving van de 'hagiotheek' van koning Philips gaat Vroom nog een stap verder. Hij vestigt zijn aandacht nu op één bijzonder stuk uit de collectie: de *Sagrada Forma*, een miraculeuze hostie die later, vanaf het einde van de zeventiende eeuw, nog veel faam zou verwerven en bij belangrijke gebeurtenissen zou worden tentoongesteld. Deze hostie toont drie bloedvlekjes die het gevolg zouden zijn van een schending door de geuzen. Ze is, vergezeld van een akte waarin verhaald wordt over de toedracht van het wonder, in Philips' collectie terecht gekomen. De hoeveelheid pertinent foute informatie in deze bewaard geble-

ven akte fascineert Vroom. Zo wordt er gesproken over de kathedraal van Gorcum, worden er gefingeerde personages genoemd, en wordt er verteld dat anno 1579 de situatie voor katholieken in Mechelen penibel was en in Antwerpen veilig, terwijl dat in feite omgekeerd was. Het was dan ook tegen het advies der deskundigen in dat Philips, een jaar vóór zijn dood, de hostie in zijn collectie liet opnemen. Mogelijk wilde hij de kans niet voorbij laten gaan om in zijn Spaanse vaderland, dat prat ging op zovele mirakelhosties die herinnerden aan de strijd tegen de moren (vgl. Gerhard Matern, *Zur Vorgeschichte und Geschichte der Fronleichnamtsfeier besonders in Spanien* (Münster 1962) 15-38), tevens te beschikken over zo'n hostie die getuigde van het ongelijk en de schanddaden der protestanten. De fouten in de akte blijven echter opmerkelijk. Voor de geleerde Jezuïet P. Browe was dit blijkbaar reden om in zijn standaardwerk over eucharistische wonderen (Peter Browe, *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters* (Breslau 1938); ook de zestiende eeuw wordt hierin behandeld) geen woord vuil te maken aan de *Sagrada Forma*; na hem echter vertelden andere katholieke auteurs, in fraai verluchte maar weinig kritische boeken, zonder blikken of blozen het hele verhaal van de 'Gorcumse kathedraal' opnieuw (zoals: Maurice Vloberg, *L'eucharistie dans l'art*. I-II (Grenoble/Parijs 1938); Manuel Trens, *La eucaristia en el arte Español* (Barcelona 1952)).

Vroom vindt een prachtige verklaring voor alle fouten in de akte. Een groep Nederlandse opstandelingen zou heel deze *fake* hebben bedacht. Zij speelden de hostie met akte toe aan een naïeve katholieke diplomaat, Ferdinand Weidner, van wie ze verwachtten dat hij de vredesbesprekingen zou bijwonen die in 1579 te Keulen werden gehouden tussen delegaties van de koning en van het Nederlandse kamp. Op het moment dat Weidner de reliek onder de aandacht der onderhandelaars zou brengen, zou – volgens de berekeningen van de genoemde groep – het Nederlandse kamp in verwarring raken en de tegenpartij woedend worden vanwege de satirische inhoud van de akte. Of deze list gewerkt heeft of niet, vaststaat in ieder geval dat de vredesonderhandelingen in 1579 definitief mislukten. Zo kan dus een (vermeende) reliek, op grond van de tegengestelde waarden die verschillende groepen eraan verleenden, zelfs gebruikt worden als geheim wapen. Met deze verklaring bereikt Vrooms demonstratie van hoe een voorwerp slechts begrepen kan worden door het te situeren binnen een context, een duizelingwekkend hoogtepunt. Een verplichte kanttekening is echter wel dat Vroom dit hoogtepunt niet alleen op grond van feiten, maar voor een zeer groot deel ook op grond van ver doorgevoerd logisch redeneren – iets waarbij historici terecht achterdochtig worden – weet te bereiken. Of de *Sagrada Forma* nu echt is of vals, mirakelkracht bezit ze zeker: ze heeft Vroom aangezet tot het leveren van een knappe en fantasierijke prestatie en zijn boekje gemaakt tot de reliekhouder onder de inaugurale redes. – Charles Caspers.